

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

İrem Nur AYVERDİ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ayverdinur274@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8927-747X>

Doç. Dr.

Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
m.menekse@mu.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-3161>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 02/06/2025 Kabul edildi. Accepted 23/06/2025

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1712065>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı'da Hamam Kültürü ve Kadın Hamamları: Temizlikten Sosyalleşmeye Dönüşen Bir Kültür

*Bath Culture and Women's Baths in the Ottoman Empire
through the Eyes of Western Travelers: A Culture Transformed
from Cleaning to Socializing*

ATIF: AYVERDİ İrem Nur, MENEKŞE Metin, "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı'da Hamam Kültürü ve Kadın Hamamları: Temizlikten Sosyalleşmeye Dönüşen Bir Kültür", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 11/2, (Haziran 2025), s. (364-403)

CITE: AYVERDİ İrem Nur, MENEKŞE Metin, "Bath Culture and Women's Baths in the Ottoman Empire through the Eyes of Western Travelers: A Culture Transformed from Cleaning to Socializing", *Journal of History and Future*, 11/2 (June 2025), pp. (364.403)

* İlgili makale, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Programı desteğiyle hazırlanan "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı Türklerinde Hamam Kültürü: 16.-19. Yüzyıllara Ait Seyahatname Örnekleri Üzerinden Bir İnceleme" başlıklı projeden üretilmiştir.

Öz

Hamam, Türk kültüründe temizlik, sağlık ve sosyal yaşamın bir araya geldiği önemli bir mekândır. Hamamlar, yalnızca temizlik ihtiyacının yerine getirildiği yerler değil, aynı zamanda sosyal buluşmaların, kutlamaların ve dinlenmenin gerçekleştiği kültürel merkezlerdir. Geleneksel mimarisi, sıcak-soğuk su dengesi ve çeşitli ritüelleriyle hamamlar hem sağlık hem de toplumsal yaşam açısından önemli bir role sahiptir. Bu makale hamamların tarihsel, kültürel ve mimari özelliklerini ele alırken aynı zamanda hamamın kadın yaşamındaki özel yerini incelemektedir. Batılı seyyahların Osmanlı İmparatorluğu'na dair gözlemleri, Osmanlı'nın sosyal ve kültürel yapısını tanımlamada zengin bilgiler sunar. Bu gözlemler arasında Osmanlı toplumunun önemli bir parçası olan hamam kültürü, özellikle dikkat çeken başlıklardan biridir. Seyyahlar, Osmanlı hamamlarının mimarisini, hijyen anlayışını ve sosyal işlevlerini kendi toplumlarıyla kıyaslayarak ayrıntılı biçimde incelemiş; temizlik, sosyalleşme ve cinsiyet rolleri açısından farklı buldukları bu yapıya büyük bir ilgi göstermiştir. Osmanlı toplumu kadınlara yalnızca ev hayatıyla sınırlı olmayan, sosyal etkileşimi teşvik eden birçok alan sunmuştur. Bu alanların başında hem fiziksel temizlik hem de sosyalleşme işlevini üstlenen kadın hamamları gelmektedir. Bu makalede Osmanlı dönemindeki kadın hamamlarının toplumsal hayattaki yeri, işlevi ve bu mekânların kadınların gündelik yaşamına etkileri, dönemin seyyahlarının tanıklıkları ışığında incelenmiştir. Kadınlar için hamamlar, sadece hijyenin sağlandığı fiziksel bir mekân olmanın ötesinde; sosyalleşmenin, geleneksel ritüellerin yaşatıldığı ve kadın kimliğinin kamusal alanda yeniden inşa edildiği özel alanlar olarak öne çıkmıştır. Bu çalışma, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden Batılı seyyahların kadın hamamlarına ilişkin gözlemlerini inceleyerek, onların bakış açısından Osmanlı'daki kadın hamamlarının nasıl algılandığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Yüzyıllar geçtikçe hayat şartlarının değişmesi, kadınların sosyal hayata katılımının farklılaşması, yeni yaklaşımların ortaya çıkması da hamam kültürünü etkilemiş olup, bu etkileşimin izleri de seyyahlar üzerinden incelenmiştir. Söz konusu seyahatnameler hem tarihsel bir belge hem de kültürel bir bakış açısı olarak ele alınmış ve analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Seyahatname, Seyyah, Türk Hamamı, Kadın Hamamı, Kültür

Abstract

Hamam is an important place where cleanliness, health and social life come together in Turkish culture. Baths are not only places where the need for cleaning is fulfilled, but also cultural centres where social gatherings, celebrations and relaxation take place. With their traditional architecture, hot-cold water balance and various rituals, baths have an important role in terms of both health and social life. This article analyses the historical, cultural and architectural characteristics of baths, while also examining the special place of the bath in women's lives. Western travellers' observations of the Ottoman Empire provide a wealth of information on the social and cultural structure of the Ottoman Empire. Among these observations, the hammam culture, which is an important part of Ottoman society, is one of the topics that attracts particular attention. Travellers examined the architecture, hygiene and social functions of Ottoman baths in detail by comparing them with their own societies and showed great interest in this structure, which they found different in terms of cleanliness, socialisation and gender roles. Ottoman society offered women many areas that were not limited to domestic life and encouraged social interaction. Women's baths, which undertook the function of both physical cleanliness and socialisation, were the most important of these areas. In

this article, the place and function of women's baths in social life in the Ottoman period and the effects of these spaces on women's daily life are analysed in the light of the testimonies of travellers of the period. For women, baths were not only a physical space where hygiene was provided, but also private spaces where socialisation, traditional rituals were kept alive and women's identity was reconstructed in the public sphere. This study aims to reveal how women's baths in the Ottoman Empire were perceived from the perspective of Western travellers who visited the Ottoman geography from the 16th to the 19th centuries by analysing their observations on women's baths. The change in living conditions over the centuries, the differentiation of women's participation in social life and the emergence of new approaches have also affected the bath culture, and the traces of this interaction have been examined through travellers. These travelogues have been handled and analysed both as a historical document and a cultural perspective.

Keywords: Ottoman, Travelogue, Traveller, Turkish Bath, Women's Bath, Culture

GİRİŞ

Hamam, İslam kültüründe hem dinî temizlik hem de bireysel bakımın yerine getirildiği önemli bir mekândır. Osmanlı toplumu da bu anlayışa paralel olarak, şehir planlamasında hamamları merkezî bir konuma yerleştirmiştir. Osmanlı döneminde devletin yayıldığı bütün topraklarda çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Bunların dışında büyük konaklarda, âyan saraylarında, varlıklı kişilerin evlerinin yanında küçük ölçüde özel hamamlar da yapılmıştır. Ufak yerleşim yerleriyle köylerdeki evlerde ise gusülhane denilen yıkanma yerleri bulunmuştur. Osmanlı döneminden bu yana Türk hamamı hem hijyen hem de toplumsal bir buluşma yeri olarak önemli bir rol oynamıştır.¹ İstanbul'un hemen her mahallesinde kadın ve erkekler için hamamlar yaygındır. Toplumun en önemli aktivitelerinden biri olarak sadece yıkanma temizlenme mekânı değil, aynı zamanda siyasetin, toplumsal ve millî meselelerin konuşulduğu, haberleşmenin sağlandığı sosyal bir mekân olmuştur.² Yaygın hamam kültürü, Osmanlı topraklarında dolaşan Batılı seyyahların da dikkatini çekmiş ve alışkın olmadıkları bu Türk hamamlarının mimarisini ve burada yapılan işlemleri eserlerinde anlatmışlardır.³

Hamamın tüm bu sosyal ve kültürel yönlerinin yanı sıra, işleyiş biçimi de oldukça dikkat çekicidir. Özellikle sıcaklık derecelerine göre bölümlere ayrılmış olan bu yapı, sürekli hizmet vermeye hazır olmalı ve daima sıcak tutulmalıdır. Bu nedenle, hamamların sıcaklık dereceleri en önemli detaylardan biri olmuştur.

Hamamın sıcaklığı külhanda yanan ateşin dumanlarının, hamamın mermerleri altına döşenmiş cehennem denilen borular vasıtasıyla temin edilir ve bu borulardan geçen dumanlar tüteklik denilen bacalar vasıtasıyla dışarıya atılır. Hamamlar sıcaklık derecelerine göre adlandırılmışlardır. Çok sıcak olan hamam, hamam-ı harr, orta sıcaklıktaki hamam-ı mu'tedil, 40-45 derecedeki nemli olanlar hamam-ı tennur-ı ratib, 37-55 derecedekiler ise hamam-ı yabis olarak sınıflandırılmıştır.

1 Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.402.

2 Fatih Ünal vd., "4. Bölüm "Rus Eleştirmen Aleksandr Petroviç Milyukov'un Hatıralarında İstanbul (1857)", *İstanbul Seyahatnamesi "19. Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk"*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s.192.

3 Semavi Eyice, *agm.*, s.402.

Hamamlarda Müslümanlar ile gayrimüslimler ayrı tutulmuşlardır. Müslüman ve gayrimüslimlere verilen futa/peştamalların karıştırılmaması gerektiği üzerinde de durulmuştur.⁴

Hamamlarda tellak ve natırlardan başka ileride bunların yerlerini alacak kalfa ve çıraklar, külhancı, kahveci gibi personel de bulunurdu. Böylece bir hamamda çalışanların sayısı 50'nin üstüne kadar çıkmıştır.⁵

Osmanlı'da, sabahları erkeklere, öğleden sonra kadınlara ya da haftanın belirli günleri kadınlara belirli günleri erkeklere hizmet veren hamamların (tek hamam) olduğu ve hamamların sabahın saat dördünden akşamın saat sekizine kadar açık olduğu bilinmektedir. Bu hamamlar, Osmanlı toplumunda sünnet hamamı, güvey hamamı ve bayram arifesi, perşembe geceleri gibi özel günlerde öncelikle erkeklere; gelin hamamı, loğusa (kırk) hamamı ve yas hamamı için de kadınlara hizmet vermiştir.⁶

Osmanlı hamamlarında müşterilerden belli oranda ücret alınmıştır. Bununla ilgili olarak Nicolae Jorga, Kanuni dönemini incelediği kitabında hamamı gözlemlerken hamam ücretleri hakkında şu bilgileri vermiştir: “Giriş için dört akçe ödeniyordu ve bu ücret karşılığında erkekler veya kadınlar, hamamda saatlerce yıkanabiliyor, sohbet edebiliyor ve yiyip içebiliyordu.”⁷

Hamamların, kadınların hayatında erkeklerinkinden daha önemli bir toplumsal role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hamam geleneği kadınların en azından her hafta ya da iki haftada bir evden çıkabilmelerini sağlamıştır. Hamama gitmeye hazırlanma, yolculuk ve hamamdaki eğlence; bunların hepsi, kadınlar için ayrı ve özenli birer sosyal etkinlik olmuştur. Kadınlar hamama genelde kalabalık gruplar hâlinde, yanlarına çocukları ve hizmetçilerini de alarak, hava atmak amacıyla şık giysiler giyerek ve takılar takarak gitmişler, yemek yiyerek, kahve ve şerbet içerek diğer kadınlarla sosyalleşmişlerdir.⁸

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE MATERYAL

Bu makalede, kadın hamamı ile ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalar üzerine literatür taraması yapılmış ve Osmanlı Dönemi'nde Batılı Seyyahlar gözünden kadın hamamı kültürünü ele alan akademik çalışmalar, kitaplar, makaleler ve tezler incelenmiştir. Osmanlı Devleti'ni 16. ve 19. yüzyıllarda ziyaret eden seyyahlar belirlenip, detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Bu çalışmada, hamamların Osmanlı toplumundaki sosyal refah yönünden sunduğu katkılar analiz edilmiştir. Batılı seyyahlar, Osmanlı hamamlarını Batı'daki uygulamalarla kıyaslayarak değerlendirmiş; bu gözlemleri Osmanlı toplumunun refah düzeyine dair çıkarımlar yapmalarına olanak sağlamıştır. Örneğin, hamamların insan ilişkilerine sunduğu katkılar, kadınların hamamı sosyalleşme ve özgürleşme alanı olarak kullanmaları gibi toplumsal faktörler gözden geçirilmiştir.

4 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.152-153.

5 Mübahat Kütükoğlu, *agm.*, s.155.

6 Ayten Akkese, “Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim: Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 4, Sayı 8, 2017, s.145.

7 Nicolae Jorga, *Yenilmez Türk*, Çev. Nilüfer Epeçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.92.

8 Özgen Özlen, “Kültürel Miras Kapsamında Türk Hamamı Üzerine İnceleme”, *İletişim Kuram Araştırma Dergisi*, Sayı 42, 2016, s.116.

Osmanlı kadınlarının hamam aktivitelerini, hamama giderken hazırlanma ritüellerini ve gelin hamamına dair bilgiler analiz edilmiştir. Belirlenen seyahatname yazarlarının ismi, seyahat yılı, seyahat etmiş olduğu yer, milliyeti ve seyahat görevi gibi hususlar detaylı bir şekilde tablo verilerek sınıflandırılmıştır. İlgili tablo aşağıda olduğu gibidir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Seyahatnamelere Dair Bilgiler				
Seyyah İsmi	Seyahatname İsmi	Seyahat Yılı	Milliyeti	Seyahat Görevi
1- Giovan Antonio Menavino	Türkler 'in Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme	1502	Cenovalı	Tüccar
2- Luigi Bassano	Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat	1532 1540	İtalyan	Ajan
3- Nicolas De Nicolay	Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda	1551	Fransız	Coğrafyacı
4- Pedro	Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati 16. Yüzyıl'da Türklere Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları	1552 1557	İspanyol	Hekim
5- Ogier Ghiselin De Busbeq	Türkiye'yi Böyle Gördüm	1554 1562	Fransız	Diplomat
6- S t e p h a n Gerlach	Türkiye Günlüğü 1573-1576	1573 1576	Alman	Lutheryan ilahiyatçısı
7- D o m e n i c o	Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları	1574 1595	Yahudi	Doktor
8- S a l o m o n Schweigger	Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581	1578 1581	Alman	Din adamı ve seyyah
9- Reinhold Lubenau	Reinhold Lubenau Seyahatnamesi "Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589"	1587 1589	Venedikli	Eczacı
10- Craillsheimli Adam Werner	Padişahın Huzurunda, Elçilik Günlüğü 1616-1618	1616 1618	Almanya	Elçi sekreteri
11- Jean Baptiste Tavernier	Tavernier Seyahatnamesi	1631 1663	Fransız	Gezgin
12- Henry Blount	Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)	1634	İngiliz	Gezgin, Yazar
13- Du Loir	Seyahatnamesi IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları	1639	Fransız	Gezgin
14- Jean Thevenot	1655-1656'da TÜRKİYE	1655 1656	Fransız	Gezgin, Doğu Gezgini
15- Joseph De Tournefort	Tournefort Seyahatnamesi	1700-1702	Fransız	Doğa Bilimcisi
16- Lady Montagu	Türkiye Mektupları	1717-1718	İngiliz	Yazar
17- Baron De Tott	Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar	1755 1774	Fransız	Fransız subay Aristokrat
18- Mikes Kelemen	Türkiye Mektupları	1761	Macar	Yazar
19- Giovanni Battista Casti	Bir İstanbul Seyahati 1788	1788	İtalyan	Şair, hicivci, opera yazarı
20- Lady Craven	Kırım'dan İstanbul'a Yolculuk	1789	İngiliz	Yazar
21- Oliver	Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yıllarında Türkiye"	1790'lar	Fransız	Doğa Bilimci, Böcek Bilimci ve Hekim
22- Joseph Von Hammer	İstanbul Günleri	1799 1806	Avusturyalı	Tarihçi, Diplomat Doğu Bilimleri uzmanı

23- Ulrich Jasper Seetzen	İstanbul Günlükleri ‘‘ 12 Aralık 1802- 22 Haziran 1803’’Kitap I Anadolu’ya Yolculuk ‘‘22 Haziran 1803-22 Kasım 1803 Kitap II	1802 1803	Alman	Alman şarkiyatçısı, Seyyah
24- Edward Raczynski	1814’te İstanbul ve Çanakkale’ye Seyahat	1814	Polonyalı	Politikacı, aristokrat
25- Richard Robert Madden	Travels in Turkey	1824 -1825 1826 -1827	İrlandalı	İrlandalı doktor, Tarihçi
26- Helmuth Von Moltke	Moltke’nin Türkiye Mektupları	1830’lu yıllar	Alman	Mareşal, Askeri öğretmen
27- Julia Pardoe	Sultanlar Şehri İstanbul ve Türkler’in Ev İçi Davranışları I Sultanlar Şehri İstanbul ve 1836’da Türklerin Ev İçi Davranışları II	1836	İngiliz	Tarihçi, Gezgin
28- Charles White	İstanbul’da Üç Yıl ‘‘Türkler’in Örf ve Adetleri’’ 1841-1844	1841 1844	İngiliz	Albay
29- Ida Pfeiffer	Doğu’ya Seyahat	1842 1845	Avusturyalı	Kâşif seyyah, etnograf
30- Albert Richard Smith	İstanbul’da Bir Ay	1846-1849	İngiliz	Gezgin
31- George William Frederick Howard	Türk Sularında Seyahat	1853	İngiliz	İngiliz Devlet Adamı, yazar ve hatip
32- Theophile Gautier	İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri	1852	Fransız	Şair, gazeteci
33- Baronne Durand De Fontmagne	Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günlükleri	1855 1858	Fransız	Yazar, besteci
34- Fred Burnaby	At Sirtında Anadolu	1876	İngiliz	İngiliz istihbarat subayı
35- Edmondo de Amicis	İstanbul	1878 1879	İtalyan	Romancı, öykü yazarı, şair.
36- Nikola Naçov	Bursa’ya Gidiş ve Dönüş	1879	Bulgar	-
37- Dorina L. Neave	Sultan Abdülhamit Döneminde İstanbul’da Gördüklerim	1890’lı yıllar	İngiliz	Yazar
38- Georgina Max Müller	İstanbul’dan Mektuplar	1893	İngiliz	-
39- Knut Hamsun-Hans Christian Andersen	İstanbul’da İki İskandinav Seyyah	Hamsun, 1899	Hamsun-Norveçli Andersen-Danimarkalı	Yazar, Şair
40- Grace Ellison	İstanbul’da Bir Konak ve Yeni Kadınlar ‘‘İngiliz Kadın Gazetecinin Gözüyle Türk Evi ve Gündelik Hayat’’	1915	İngiliz	Gazeteci

Bu çalışma, Osmanlı coğrafyasını farklı dönemlerde ziyaret etmiş olan yabancı seyyahların seyahatnamelerinden elde edilen betimleyici metinlerin nitel içerik analizine dayanmaktadır. Kadınların hamam deneyimlerini içeren gözlemler sınıflandırılarak, kadınların hamam kültürü, temizlik/bakım, sosyalleşme, eğlence gibi temalara ayrılmıştır. Bu bağlamda 40 tane seyahatname kullanılırken bunun 29’u erkek, 11’i kadın seyyahdır. Erkek seyyahlar daha çok öğrendikleri veya duydukları hususlar üzerinden hareket ederken, kadınlar bizzat gördükleri, deneyimledikleri hususlardan bahsetmiştir. Bunun nedeni, erkek seyyahların kadın hamamlarının iç mekânlarına

giremedikleri için gözlemlerini dıştan yapmalarındır. Buna karşın Bassano, Lady Montagu, Lady Craven, Ida Pfeiffer ve Pardoe gibi kadın seyyahlar hamamları içeriden görme fırsatı bulmuş, bu da anlatılarını daha detaylı ve güvenilir kılmıştır.

BULGULAR

1.Hamamın Fiziki Yapısı ve İşleyişi

Hamamların fiziki yapısı, tarihsel süreçte genellikle İslam mimarisi ve Osmanlı kültürünün etkisiyle şekillenmiştir. Hamamlar hem temizlik hem de sosyal bir alan olarak kullanıldığı için işlevselliği ve estetik özellikleri bir arada sunar. Hamamlar genelde simetrik bir düzende tasarlanır ve merkezde büyük bir kubbe yer alır. Bu kubbe hem estetik bir görünüm sağlar hem de içerideki buharın dolaşımını sağlar ve aydınlatma için delikler barındırır. Hamamın ortasında genelde büyük bir havuz bulunur. Hamamlar genelde taş, mermer gibi dayanıklı ve ısıyı tutan malzemelerle inşa edilmiştir.

1502’de Osmanlı hamamında bulunan Cenovalı seyyah Menavino, mimari ve hamamın işleyişini şu şekilde aktarmıştır:

“Sarayın başka bir bölümünde öyle devasa bir soba vardır ki içine iki yüz kişi girebilir, etrafında sıcak ve soğuk suyla dolu birçok oda mevcuttur. Soba yuvarlak olup kemerli olarak inşa edilmiştir. Tavan kubbe biçiminde olup tamamen kurşunla kaplıdır. Çatının tavanı yeşil, beyaz ve siyah mermer parçalarıyla muhtelif şekillerde zarafetle bezenmiştir. Ortada beyaz mermerden iki insan yüksekliğinde bir çeşme vardır. Buraya karmaşık borularla çok soğuk bir su dağıtılır. Sıcak suyla dolu olan odalara bu soğuk su muhtelif borularla dağıtılarak içerisinin serinlenmesi sağlanır. Ayrıca çok yüksek olmayan bir tümsek üzerinde biri soğuk öteki sıcak su akıtan iki boru mevcuttur. Bu hamam hep hazırdır.”⁹

İtalyan seyyah Luigi Bassano, hamamın iç mimarisi ile ilgili şunları dile getirmiştir:

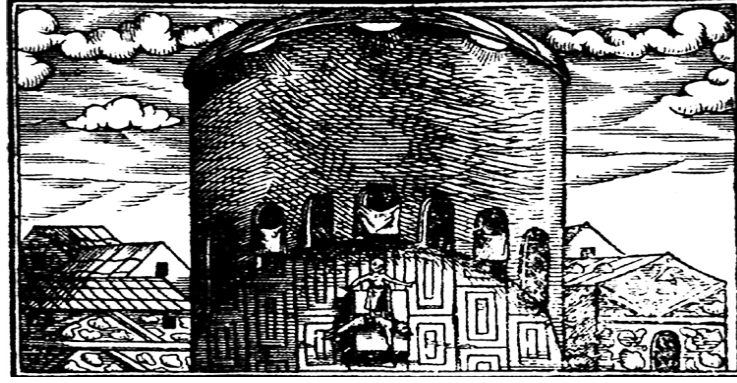
“Küçük bir giriş avlusundan geçtikten sonra, beyaz mermerle döşenmiş ve sütunlarla desteklenen iki kat çıkıntılı galerilerle çevrili geniş bir salona girdik, alt aralık yerden yaklaşık üç fit yükseltilmişti”¹⁰

1573-1576’ da Osmanlı topraklarında bulunan Stephan Gerlach, hamamın mimari özelliği hakkında şunları söylemiştir:

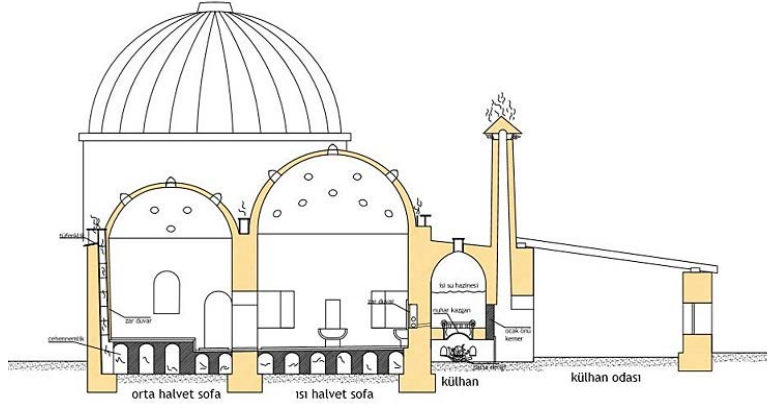
“Daha sonra bize güzel bir hamam gösterdiler. Bu bina tümüyle taştan yapılmış, şekli yuvarlak olup damı da kurşunla kaplanmış. Duvarın içinden sıcak su fişkiriyor. Tam ortasında güzel bir havuz, daha doğrusu havuzlu bir oda var. Sıcak su burada insanın boyun hizasına kadar geliyor.”¹¹

1578-1581 yıllarında seyyah olarak Osmanlı’yı ziyaret eden Schweigger, hamam içi yapısı ve bölümleri hakkında bilgi verirken aynı zamanda bir tane de hamamın içini gösteren görsel paylaşmıştır. Bu görsel aşağıda olduğu gibidir.

-
- 9 Giovan Antonio Menavino, *Türkler ’in Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Harun Mutluay, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s.85.
- 10 Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, Çev. Selma Cangı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s.104.
- 11 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s.60.

Resim 1: Türk Hamamı (içten görünüş)¹²

Resim 2: 16. Yüzyıla Ait Hamam Çizimi¹³

1616-1618 yıllarında Osmanlı'da bulunan Adam Werner, hamamın iç mimarisi ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır: “Hamamların iç duvarları genelde beyaz ve kırmızı mermerle veya başka güzel cilalanmış taşlarla kaplıdır.”¹⁴

1717-1718 senelerinde Osmanlı topraklarında bulunan kadın seyyah Montagu, hamamın içindeki mimariden şu şekilde bahsetmiştir:

“Kurnaları, çeşmeleri ve zemini tamamen beyaz mermerden. Tavanları yaldızlı, duvarları çini kaplı bu dairelerin yanında iki salon var. En yüksekte olanı set'e benziyor. Dört köşesinde tavadan beyaz mermer kurnalara dökülen sular etrafı küçük borularla çevrili geniş bir havuza toplanarak binanın boyunca fiskiyeler meydana getiriyor.”¹⁵

1755-1774 yıllarında Osmanlı topraklarına gelen Baron De Tott, seyahatnamesinde hamam yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verirken şu ifadelerle yer vermiştir:

“Kazandan çıkan ve duvarın içine gömülü olarak kubbenin üzerinden havaya açılan

12 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s.130.

13 Tuba Akar, “Hamamdan Yansıyanlar: Belgelerde Hamamın Su ve Isıtma Sistemine İlişkin Teknik Detaylar”, *GRID Mimarlık, Planlama ve Tasarım Dergisi*, 4(2), 2021, s.213.

14 Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-1618*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s.28.

15 Lady Montagu, *Türkiye Mektupları*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul 1973, s.141.

borulardan devamlı olarak buhar geçirilir. Gayet güzel parlatılmış küçük peykeler, yıkanırken oturmak için yapılmış olup, mermere oyulmuş ince su yolları dökülen suların akıp gitmesini sağlar.”¹⁶

1830’lu yıllarda Türk hamamlarını ziyaret eden Moltke, hamamın iç düzeni, malzemeleri hakkında bilgiler vermiş ve şunları aktarmıştır:

“Kubbenin gün ışığı süzülen yıldız şeklinde ve kalın camlarla örtülü tepe açıklığının tam altında iki ayak yüksekliğinde, üstü mermer, yas pis ve akikle zengin bir şekilde kaplanmış bir şekli vardı. İnsan bunun üzerine keyifle yatıyordu.”¹⁷

1836 yılında Türk Hamamını ziyaret eden kadın seyyah Pardoe, kadınlar hamamını ziyaretinde hamamın iç mimarisi hakkında şunlardan bahsetmiştir:

“Oda yuvarlak şekilde ve kurşun kaplamalı bir kubbeyle örtülü.”¹⁸

“Bu mekânların ortasında zarif mermerden yapılmış ve dört sıra su fişkırtan çok güzel kupa şeklinde bir çeşme bulunuyor ve etrafında tuğladan yapılmış üç kol genişliğinde oturma yerleri var, öyle ki birisi oturunca ayakları yere değmeyecek şekilde yüksektir. Bu odanın tavanının tamamı mermer levhalarla döşenmiştir. Yukarıda bahsedilen oturma yerlerinin tamamının ortasında herkesin Dirsek üzerinde (combato) ile rahatça dinlenmesini sağlamak için onları bölecek şekilde, bir kulaç yüksekliğinde biraz duvar ya da kalınca yapılmış tahta kafesler bulunur. Oturma yerlerinin her biri yaklaşık dört kol genişliğindedir ve burada yıkanmak isteyenler soyunur. Bunların üzerlerinde hasır üstüne yaslanmış birer halı ve işlenmiş örtü (razzetto) bulunur.”¹⁹

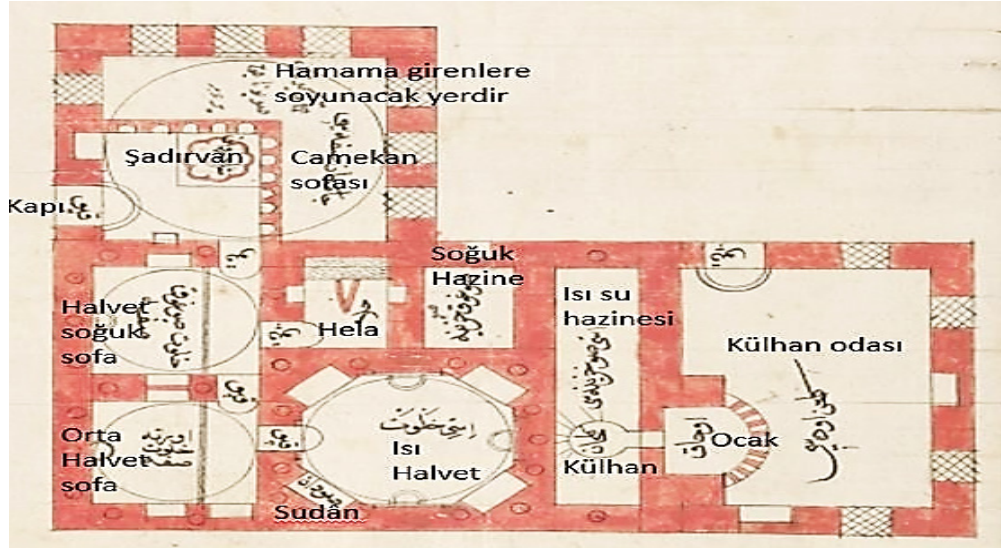
Gautier, seyahatnamesinde, fiskiyeli havuzun kenarlarına nane, fesleğen gibi bitki saksılarının dizili olduğundan şu şekilde bahsetmiştir: *“Mermer döşeli yerin ortasındaki fiskiyeli havuzun suları şırıldar. Havuzun kenarlarına, Türklerin kokusunu çok sevdiği nane, fesleğen ve başka bitki saksıları dizilidir.”²⁰* Hamsun ve Andersen, Hamamın kubbeli bir yapıdan oluştuğunu şu cümle ile aktarmışlardır: *“Hamamlar da camiler gibi kubbeli, gün ışığı büyük cam fanuslardan içeri süzülüyor.”²¹*

-
- 16 Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, Çev. M.Reşad Uzman, Kervan Kitapçılık, İstanbul, t.y., s.61.
- 17 Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.24
- 18 Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul ve Türklerin Ev İçi Davranışları*, Çev. Samir Müftüoğlu, Cilt 1, Dorlion Yayınları, Ankara 2024, s.14.
- 19 Julia Pardoe, *age.*, s.14.
- 20 Theophile Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, Çev. Nuriye Yiğitler, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s.222.
- 21 Knut Hamsun ve Hans Christian Andersen, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, Çev. Banu Gürsaler, Syvertsen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2024, s.116.

Resim 3: İstanbul'da Bir Türk Hamamı²²

2. Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı'da Hamamların Bölümleri

Hamamın iç yapısı 4 farklı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; külhan, soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklıktır. Bu bölümler aşağıdaki resimde olduğu gibi gösterilebilir.

Resim 4: 16. Yüzyıla Ait Bir Albümde Yer Alan Hamam Planı²³

2.1. Isıtma Sistemi (Külhan)

Türkler temizliklerine çok önem verdikleri için gece veya gündüz ihtiyaç duydukları her zaman diliminde hamamı kullanmışlardır. Bu yüzden de kamuya açık olan hamamlar her daim hazır

22 İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler [t.y.], Krt_002034, Erişim Link; https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=hamam&alan=tum_txt&demirbas=Krt_002034_002034, Erişim Tarihi; 17.03.2025.

23 Tuba Akar, *agm.*, s.198.

bulunmalı ve sıcak olmalıdır. Bu nedenle hamamların ısıtılma sistemi en önemli detaylardan biri olmuştur. 1578-1581 yıllarında seyyah olarak Osmanlı'yı ziyaret eden Schweigger, hamamların ısıtma sistemini ve hamamların yılın her döneminde hazır bulunduğunu şöyle yazmıştır:

“Bu hamamlar ‘hypocaust’ ile ısıtılır. Bunun anlamı ‘alttan ısıtma’dır. Mekanların zemini altında bulunan bir mahzende yakılan ateşin sıcaklığı, orayla bağlantılı olan yeraltı bölmeleri yoluyla etrafa yayılır ve binayı ısıtır. Hamamlarda da bu yöntem kullanılır ve ısı farklılığı da bu şekilde sağlanır. Hamamlar bütün yıl boyunca gece gündüz sıcak tutulurlar ve Türkler kâh geceleri kâh gündüzleri hamama giderler.”²⁴

2. 2. Soyunmalık (Camekân)

Seyahatnamelerden hareketle söylenebilir ki hamamın giriş kısmını oluşturan soyunmalık, buraya adım atan bireyin dışarıdan ayrılarak bir arınma sürecine hazırlık yaptığı ilk mekân olmuştur. Genellikle geniş bir kubbeyle örtülen bu alanda, ahşap oturma yerleri ve soyunma alanları bulunmuştur. Soyunmalığın ortasında bir havuz bulunur, bu havuz dinlenme esnasında müşteriye serinletirken bir yandan da alana estetik bir görüntü katmıştır.

1700-1702'de Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden bir diğer önemli isim Tournefort, hamama girişten itibaren takip edilen uygulamalar, hamamda kullanılan malzemeler hakkında şunları aktarmıştır:

“Hamamda önce güzel bir odaya girilir ve odanın ortasında, hamamın çamaşırlarının yıkandığı bir havuzla çevrelenmiş büyük çeşme yer alır; yaklaşık 3 ayak yüksekliğinde, üstü hasırla kaplı bir kerevet bütün odayı çepeçevre dolanır; tütün içmek ve giysileri çıkarmak için bu kerevete oturulur ve çıkarılan giysiler bir bohçaya konulur. Bu odanın havası o kadar ılımandır ki, belden bağlanan ve bedeninin hem ön hem arka bölümünü örten bir peştamal dışında üstünüze bir şey alma gereksinimi duymazsınız.”²⁵

1814'te İstanbul ve Çanakkale'de bulunan seyyah Edward Raczyński, bizzat hamama girerek karşılaştığı manzarayı şu sözlerle anlatmıştır:

“Hamamın girişindeki soyunma yerinin 30 ayak yüksekliğindeki salonun (câmegâh) tabanı mermer taşlarla döşenmişti. Ortasında etrafa hoş bir serinlik veren şadırvanı vardır. Duvarların yanında çepeçevre üzerinde banyodan sonra bir süre dinlenen genişçe sedirler bulunuyor. Burada soyunduktan sonra takunyaları ayağıma geçirdim.”²⁶

Hamsun ve Andersen, hamamın soyunmalık bölümüyle ilgili şunları söylemişlerdir: *“Soyunma yeri olarak kullanılan ilk salonun ortasında fiskiyeli bir havuz var, duvar kenarlarına divanlar sıralanmış; insan burada bir süre kaldıktan sonra hamama giriyor.”²⁷*

2. 3. Ilıklık

Bu bölüm vücudu sıcaklığa hazırlayan bir bölüm olmuştur. Sıcaklık bölümüne geçmeden önce kasların gevşediği, vücut ısısının ve terlemenin etkisiyle vücudun ortamın sıcaklığına uyum sağlayabildiği bir alan olmuştur. Aynı zamanda bu bölümün bir tarafında tuvalet bulunmaktadır.

24 Salomon Schweigger, *age.*, s.132.

25 Joseph De Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.65-66.

26 Edward Raczyński, *1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, Çev. Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s.41.

27 Knut Hamsun ve Hans Christian Andersen, *age.*, s.116.

1551 senesinde İstanbul'da bulunan Nicolay: "*Ardından, kendilerine verilen alacalı mavi büyük çaputlarla [peştamal] edep yerlerini örterek biraz terlemek için önce "Ilıklık" mekânı tepidarium'a giderler.*"²⁸ demiştir.

1802-1803'te İstanbul ve Anadolu'yu seyahat eden Seetzen seyahatnamesinde: "*Sofadaki küçük bir kapıdan, hamamın ılıman [ılıkık] bölümüne geçiliyor ve bunun bir tarafında ayakyolu odası bulunuyor.*"²⁹ şeklinde satırlarına yer vermiştir.

2.4. Sıcaklık

Hamamın kalbi olan sıcaklık bölümü, yıkanma işlemlerinin gerçekleştiği ana mekândır. Ortasında göbek taşı bulunur ve hem masaj için hem kese işlemleri için kullanılır. 1802-1803'te Seetzen, hamamın sıcaklık bölümü ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

*"Bu mekândan sonra sıcak bölgeye [sıcaklık] giriliyor. Bunun tam ortasında mermerden yapılmış bir yükselti, altından geçen sıcak su borularıyla ısıtılıyor [göbek taşı]. Hamamda yıkananlar, bu yükseltinin üzerine yatıyorlar ve bedenlerini ovduruyorlar."*³⁰

İstanbul'u ziyaretlerinde Andersen ve Hamsun, sıcaklık bölümünün sıcak ve rutubetli olduğundan bahsetmiştir: "*Bu mermerden yapılmış, yüksek sütunlu salon sıcak ve rutubetli, yerler de sıcak olduğundan tahta terlikler giymek gerekiyor.*"³¹

3. Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı'da Hamamda Kullanılan Eşyalar

Hamamda kullanılan malzemeleri müşterilerin bazıları özellikle kadınlar yanlarında bir bohçayla getirmişlerdir. Bazıları da hamamda bulunan malzemeleri kullanmıştır. Kimi Batılı seyyahlar, seyahatnamelerinde bu malzemelerden bahsetmiştir.

Sabun: Hamamda en çok tercih edilen temizlik malzemesidir. Buna dair Lubenau şu bilgileri aktarmaktadır: "*Ayrıca Kiwe'den [Kefe] getirilen özel bir toprağı da sabun gibi kullanıyorlar. Buna daha çok kadınlar rağbet ediyor, çünkü cildi güzelleştirdiğini söylüyorlar.*"³²

Baron De Tott ise, "*Gül yaprakları ile ovulmuş, sonra güneşte kurutulmuş gayet ince bir kil, başı ovalamak üzere sabun yerine de kullanılır.*"³³ şeklinde bilgi vermiştir.

-
- 28 Nicolas De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Çev. Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s.169.
- 29 Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık1802-22Haziran1803*, Çev. Selma Türkis Noyan, Cilt 1, Kitap Yayınevi, İstanbul,2017, s.169.
- 30 Ulrich Jasper Seetzen, *agm*, s.169.
- 31 Knut Hamsun ve Hans Christian Andersen, *age.*, s.116.
- 32 Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi "Osmanlı Ülkesinde,1587-1589"*, Çev. Türkis Noyan Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s.215.
- 33 Baron De Tott, *age.*, s.62.

Resim 5: Sabun³⁴

Kese: Ciltteki ölü deriyi temizlemek için kullanılan kabaktan, ipekten veya keçeden yapılan bir tür lif. Du Loir, kesenin neyden yapıldığını belirterek kesenin kullanımını anlatmıştır: “Görevli burada sizin bütün vücudunuzu sabunla köpürtür, elindeki deve kılından yapılmış sert bir kese ile ovmaktan ziyade kaşağılayarak yıkar.”³⁵

Julia Pardoe’de seyahatnamesinde bez kesenin kullanımına dair şu bilgiyi aktarmıştır: “Üstünüzü çanta şeklinde yapılmış ve kalınca işlenmiş bezle keselerler ve kendiniz getirmezseniz, sabunu da vermezler.”³⁶

Resim 6: Kese Örneği³⁷

Hamam Taşı: Su dökmek için kullanılan genellikle bakırdan yapılmış bir kaptır. Baron De Tott, hamam taşının kullanıldığından şu şekilde söz etmiştir: “Bu arada bakır taslarla bol su dökülür.”³⁸

Theophile Gautier de bakır hamam taşından bahsetmiştir: “Daha sonra tellak sarı bakır bir

34 Saniye Çiğdem Koçak, “Osmanlı Tarihinde Hamam Kültürü ve Tekstilleri”, *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, Cilt 10, Sayı 41, 2024, s.24.

35 Clausier Du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi 4. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, çev. Murat Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s.141.

36 Julia Pardoe, *age.*, s.16-17.

37 Saniye Çiğdem Koçak, *agm.*, s.24.

38 Baron De Tott, *age.*, s.62.

tasla vücudunuza defalarca ılık su döker.”³⁹

Resim 7: Hamam Tası⁴⁰

Ponza Taşı: Hamamlarda her türlü sertleşmiş deriyi temizlemek için kullanılmış, metal hamam objeleridir. Ponza taşı, Türkçede bazaltik ponza olarak bilinen kahverengi renkteki taş, sünger taşı, köpüktaşı, hışırtaşı, nasırtaşı gibi anlamlara da gelmektedir.⁴¹ Türk Hamamlarında tellağın müşterisinin ayaklarını ponza taşıyla uyguladığını seyyah Reinhold Lubenau seyahatnamesinde bahsetmiştir: “*Tellak, müşterisinin ayaklarını, tabanlarını ponza taşıyla oğar, bazılarının da saçını sakalını keser.*”⁴²

Resim 8: Ponza Taşı Örneği⁴³

Havlu: Richard Smith, satırlarında havlu terimini şu şekilde yazmıştır: “*Havlular ve kıyafetler kurutulmak üzere asılmıştı ve köşede kafe olarak hizmet veren ufak bir kulübe vardı. (...) ve omzumuzu bir havlu fırlattı.*”⁴⁴

Peştamal: Hamamda örtünmek için kullanılan uzun bez havludur. Pedro, seyahatnamesinde, “*Her gelene mavi bir peştamal verirler; dizden aşağı sarkan peştemali bele dolayıp halvetlere geçilir.*”⁴⁵

39 Theophile Gautier, *age.*, s.223.

40 Hülya Kalyoncu, “Türk Hamam Kültüründe Metal Objeler ve Objelerin Form ve Bezeme Özellikleri”, *Akademik Hassasiyetler*, 8(16), 2021, s.403.

41 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.412.

42 Reinhold Lubenau, *age.*, s.215.

43 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.413.

44 Albert Richard Smith, *İstanbul'da Bir Ay*, Çev. Nihal Metin, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s.80.

45 Pedro, *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, Çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 1996, s.176.

şeklinde bahsetmiştir.

Theophile Gautier, İstanbul’da bulunduğu sırada gittiği bir hamamda tellakların kendisinin başına sardığı peştameli Mısır heykellerindeki örtüye benzetmiştir:

“Beni küçük bir ahşap merdivenden ikinci galeriye çıkarıp bir yatak gösterdiler. Giysilerimi çıkardıktan sonra, iki tellak başıma sarık biçiminde beyaz bir havlu sarıp, Mısır heykellerindeki örtüyü andıran bir peştemalle, belimden topuklarıma kadar sardılar.”⁴⁶

Resim 9: Peştamal⁴⁷

Bassano, İstanbul’daki bir hamamda peştamal hizmetine dair şunu aktarmıştır: *“Gömleğinizi çıkarmadan önce, şayet yanınızda yoksa, onlar size alt tarafınızı örtecek şekilde uzun ve geniş havlu [peştamal] verirler.”⁴⁸*

Sürmedan: Türk hamam kültüründe kadınların süslenme objesi olarak kullanılan metal sürmedanlar bakır gibi metallere yapılan ve içine kara boyanın (sürmenin) koyulduğu ince uzun bir alettir. Saray için yapılmış olanlar altın ve gümüşten üretilmişlerdir.⁴⁹

Charles White, seyahatnamesinde kadınların sürme kullandıklarından bahsetmiştir: *“Türk kadınları, kaşlarını ve kirpiklerini sürmeyle boyamanın dışında kaç yaşında olursa olsun genellikle ciltlerinin doğal güzelliğine güveniyorlar ve yüzlerini boyamıyorlar.”⁵⁰*

Du Loir, kadınların sürme ile kaş ve kirpiklerini boyadıklarından bahsetmiştir: *“Bazı kadınlar sürme adını verdikleri siyahlaştıran bir boya ile kaşlarını ve kirpiklerini boyarlar.”⁵¹*

46 Theophile Gautier, *age.*, s.222.

47 Saniye Çiğdem Koçak, *agm.*, s.26.

48 Luigi Bassano, *age.*, s.15.

49 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.412.

50 Charles White, *İstanbul’da Üç Yıl “Türkler ‘in Örf ve Adetleri”1841-1844*, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2024, s.65.

51 Clausier Du Loir, *age.*, s.141.

Resim 10: Sürmedan⁵²

Tıraş Takımı: Hamamda erkekler tarafından kullanılan metal tıraş takımları leğen, tas, sabunluk, fırça, makas, tarak gibi birkaç farklı objeden oluşan takımlardır. Bu takımlara *berber leğeni* adı da verilmiştir.⁵³ Tournefort, seyahatnamesinde tıraş olunmasından bahsederek tıraş olmak için bir kabine girildiğinden bahsetmiştir:

*“Son olarak, isterseniz sizi tıraş eder ve dilediğiniz yerlerinizi tıraş edebilmeniz için size bir tıraş makinesi verirler; ne var ki kendinizi tıraş edebilmeniz için bir kabine girmeniz ve kabinde birinin bulunduğunu belirtmek için kapısına peştamalınızı asmanız gerekir.”*⁵⁴

Du Loir de seyahatnamesinde tıraş aletinden şu cümle ile bahsetmiştir: *“Diğer yerlerdeki kalları kesmeniz için de size bir tıraş aleti verir.”*⁵⁵

Resim 11: Tıraş Takımı⁵⁶

Buhurdanlık: Osmanlı koku kültürünün önemli bir objesi olan buhurdanlar, hamam kültürünün de vazgeçilmez parçaları olmuştur. Hamamlarda güzel koku yayması için kullanılan buhurdanlarda koku olarak misk, amber, öd ağacı, kitre, pelesenk, gül yağı, ardıç tohumu, sandal tozu gibi buhur türleri yakılmış, buhurdanlar daima gülabdanlarla birlikte kullanmışlardır. Çok değişik form ve

52 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.412.

53 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.414.

54 Joseph De Tournefort, *age.*, s.66.

55 Clausier Du Loir, *age.*, s.141.

56 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.414.

malzemeden üretilmiş olan buhurdanlar porselen ve lülecî taşı malzemelerinden farklı olarak, altın, gümüş, tombak türü metal malzeme olarak da çok sayıda üretilmişlerdir.⁵⁷

Joseph de Tournefort, seyahatnamesinde buhurdanlık ile ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir: “İstanbul’un normal Türk evlerinde de rastlanan Arap kokularıyla dolu buhurdanlıklardır; mermer havuzlar, hamamlar, su fişkıran havuzlar Doğuluların en büyük zevkidir ve bunları tabana fazla yük bindirme kaygısına kapılmadan ilk kata yaptırırlar.”⁵⁸

Resim 12: Buhurdanlık⁵⁹

Nalın: Nalın, kelime anlamı olarak ıslak zeminlerde kullanılan, üstten tasmalı bir çeşit tahta ayakkabıdır. Arapça” nal” yani ayakkabı ya da “naleyn” bir çift ayakkabı anlamına gelmektedir. Türkçe de “nalın” ya da “nalın” olarak adlandırılmıştır. Nalınların ayakları yüksek olanlarına “tezgâh”, alt kısımları geniş ve yere yakın olanlarına ise “takunya” ya da “silme nalın” adı verilmiştir. Kısaca nalınlar; sahiplerinin ekonomik durumunu yansıttığı, kimi gümüş kaplama, kimi sedef ve fildişi kakmalı, Osmanlı döneminde her kesimden hanımın sahip olduğu bir çeşit ayakkabıdır.⁶⁰

Charles White, 1841-1844 yıllarında Osmanlı’da iken hamam ziyaretlerinde nalın hakkında edindiği bilgileri seyahatnamesinde şu şekilde yazmıştır:

“Yıkananların ve hamamcılarının ayaklarının yere değip yanmaması için giydikleri takunyaları yapan nalıncıların piri de bizim kurtarıcımız. Genel inanca göre kurtarıcımız Nasıra hamamında yıkılırken büyük sıkıntı çekmiş, sıcak zeminde ayaklarının altı su toplamış, bunun üzerine Müslümanların ‘‘ aziz marangoz’’ dedikleri Yusuf da ona bir çift tahta nalın yapmış. Nalın biçiminin o günden beri değişmeden sürdüğüne inanılır.”⁶¹

Yine Charles White, nalınların hangi malzemelerden oluştuğunu da satırlarında şu şekilde anlatmıştır:

“Nalınlar farklı malzemelerden yapılır, ama hepsi aynı biçimdedir. Hamamda kullanılanlar

57 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.418.

58 Joseph De Tournefort, *age.*, s.30.

59 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.419.

60 Demet Örnek, “Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan 18.-19. YY. Ait Nalınlar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 48, 2017, s.79.

61 Charles White, *age.*, s.89.

ceviz ya da şimşirdendir ve üstünde hiçbir süs yoktur. Yüksek sınıftan kadınlar hamama giderken nalınlarını köle kızlar taşır. Aslında hamamlarda nalınları temizleyip parlatacak bir ya da daha fazla görevli olsa da herkesinden kendininkini getirmesi daha temiz ve doğru bulunuyor.”⁶²

Fransız seyyah Gautier, seyahatnamesinde nalını patene benzetmiştir: “Merdivenin altında bulunan bir çift tahta “paten”e (nalın) ayaklarımı geçirdim.”⁶³

Aşağıdaki ilk görselde nalınlarını giyip hamam girişinde bekleyen kadınlar görülmektedir. İkinci görselde ise alt tabanı uzun bir nalın örneği yer almaktadır.

Resim 13: Hamama Giren Kadınlar⁶⁴

Resim 14: Yüksek Topuklu Nalın⁶⁵

62 Charles White, *age.*, s.90.

63 Theophile Gautier, *age.*, s.222.

64 Demet Örnek, *agm.*, s.83.

65 Demet Örnek, *agm.*, s.80.

Takunya: Nalının bir diğer türüdür. “Alt kısımları geniş ve yere yakın olanlarına ise “takunya” denmektedir.”⁶⁶ Richard Smith, seyahatnamesinde takunyaların rahatsız edici olduğunu şu cümlelerle bahsetmiştir: “*Takunyanın topukları ve geçici kıyafetler çok rahatsız ediciydi. Büyük bir dikkat ve endişeyle de olsa takunyalarla yürüyebilmenin bir yolunu buldum.*”⁶⁷

Resim 15: Takunya⁶⁸

4. Hamam Görevlileri

4.1. Tellak (Erkeklerde)

Hamamda en etkili ve aktif kişi tellaklar olmuştur. Tellaklar, geleneksel Türk hamamlarında müşterilere yıkanma hizmeti sunan kişiler olmuştur. Hamam kültürünün önemli bir parçası hâline gelmiştir. Tellaklar müşterilerini kese ile keselemiş, vücutlarına geleneksel yöntemlerle masaj yapmıştır. Ayrıca hamama gelen müşterilere rehberlik ederek hamamın sıcaklık derecesine göre farklı odalara yönlendirmiştir.

1830’lu yıllarda Türkiye’de bulunan Moltke, tellakların hamamdaki görevlerini seyahatnamesinde şu şekilde aktarmıştır:

*“Tellak yani hamam hizmetçisi bundan sonra pek acayip bir ameliyeye girişiyordu. Bütün vücut ovuşturuluyor ve bütün kaslar çekilip ovuluyordu. Herif insanın göğsüne diz çöküyor ve başparmağının boğmağını bel kemiği boyunca yukarıdan aşağıya yürütüyordu. Bütün oynak yerlerini, parmakları, hatta boynunu bile şöyle hafifçe bir el hareketiyle çitlatıyordu.”*⁶⁹

*“Bu sefer tellak büyük bir tas güzel kokulu sabun köpüğüyle geliyor. Hurma kabuğu liflerinden bir yumakla müşterisinin tepesinden tabanına kadar, saçlarını, yüzünü, her yerini sabunluyor, bundan sonra da insan hakiki bir zevkle başına, göğsüne ve karnına soğuk su döküyor”.*⁷⁰

4.2. Natır (Kadınlarda)

Osmanlı döneminde tellaklar genellikle erkeklerden oluşmuştur ve bu yüzden erkek hamamlarında hizmet verirmişlerdir. Kadın hamamlarında ise bu işi “natır” adı verilen kadın görevliler yapmışlardır. “Natır”, kadınlar hamamında hizmet eden kadın görevlidir: *Mesalina onun yanında bir hamam natırı, Dubariler oda hizmetçisi gibi kalırlar* (Refik Halit Karay).⁷¹ Başka bir

66 Demet Örnek, *agm.*, s.79.

67 Albert Richard Smith, *age.*, s.81.

68 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.411.

69 Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.24.

70 Helmuth Von Moltke, *age.*, s.25.

71 İlhan Ayverdi, “Natır”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul 2009, s.917.

tanımla kadınlar hamamında hizmet eden ve müşterileri yıkayan kadındır. Hamam hademesinin başıdır.⁷²

Bu görevliye dair Nicolas De Nicolay şu bilgileri aktarmıştır: “(...) Yanlarına yardımcılarını almaksızın hamama gelen kadınlara hizmet etmek için hizmetçiler [natırlar] bulunmaktadır.”⁷³

1755-74 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Baron De Tott kadın hamamında bulunan tellakla ilgili şunları aktarmıştır:

“*Tellâk adı verilen hamamcı kadınlar, ellerine geçirdikleri şayaktan keselerle deriyi kurutuncaya kadar ovalarlar. Gül yaprakları ile ovulmuş, sonra güneşte kurutulmuş gayet ince bir kil, başı ovalamak üzere sabun yerine de kullanılır; bu arada bakır taslarla bol su dökülür.*”⁷⁴

1799-1806 yıllarında Osmanlı’ya gelen ve Türk hamamlarını gözlemleme fırsatı bulan Avusturyalı seyyah Hammer, kadın tellakların müşterileri elde etmek için neler yaptıklarını şu şekilde aktarmıştır:

“*Kadın hamam tellakları müşterileri elde etmek için giren bayanları kucaklamalara ve tatlı kelimelere gark ederlermiş. Yikanırken bile hizmetli kızlar hizmet edilen kadınlara uzuvlarının güzelliği ile ilgili abartılı iltifatlarda bulunulur ve vücut ve ruh tek seferde keselenip yoğrularak ovulur ve kadınlara mahsus mahcubiyet, göğüslerinin itildiği gibi bir kenara itilirmiş.*”⁷⁵

5. Hamamın Sağlık Açısından Faydaları

Hamam, cilt gözeneklerini açar ve toksinlerin vücuttan atılmasını sağlar. Kaslar gevşer ve rahatlar bu durumda kas ve eklem ağrılarının hafiflemesine yardımcı olur. Hamamda geçirilen vakit içerisinde stres azalır, ruhen ve bedenen bir rahatlama söz konusu olur. Bazı Batılı seyyahlar Osmanlı döneminde rastladıkları hamamın sağlığa olan etkilerini ve yapılan hacamat uygulaması hakkında seyahatnamelerinde bahsetmişlerdir.

Türklerin sünnet olarak yaptıkları hacamat; “*Vücutun herhangi bir yerini bu iş için yapılmış bir aletle hafifçe kesip çıkan kanı boynuz, bardak vb. ile çekmek suretiyle kan alma.*”⁷⁶ hamamda yapılan ve fayda sağlayan bir uygulamadır. Schweigger, gittiği hamamda şahit olduğu hacamat uygulamasını şu şekilde anlatmıştır:

“(...) Bundan sonraki işlem hacamattır. Bu uygulamayı seyreden korkuya kapılmaktan kendini alamaz, zira bir suçluya cellat tarafından işkence yapılmasına tanık olduğunu sanır. Hamamcı ucu kırılmış bir usturayı, parmaklarını biraz aşacak biçimde eline alır, bu köreltilmiş (yani sivriliği giderilmiş) bıçak ucunu müşterinin cildine sürterek çizikler oluşturur. Bundan sonra bir çaput tutuşturur ve bunu bir vantuzun içine yerleştirir; yanan çaputla birlikte vantuzu yaralanmış cildin üstünde kapatır. Bir süre böylece bekletir. Müşteri, dişlerini sıkarak buna dayanmak zorundadır.”⁷⁷

72 Mehmet Ali Ünal, “Natır”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.512.

73 Nicolas De Nicolay, *age.*, s.172.

74 Baron De Tott, *age.*, s.62.

75 Joseph Von Hammer, *İstanbul Günleri*, Çev. Ömer Faruk Demirkan, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s.106.

76 İlhan Ayverdi, “Hacamat”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul 2009, s.452.

77 Salomon Schweigger, *age.*, s.131.

Hamamın romatizmal rahatsızlıklara da iyi geldiği söylenebilir. Joseph De Tournefort 1700-1702 yılında ziyarette bulunduğu Türk hamamının romatizmaya iyi geldiğini şu ifadelerle bahsetmiştir: “(...) romatizma hastalarına ya da dışarıdan verilen ilaçların uyardığı terlemelerle geçmeyen gizli hastalıklardan olmayan ve su toplanmasına yol açan rahatsızlıklara iyi gelebilir (...)”⁷⁸

1789 yılında Osmanlı’da bulunan Lady Craven ise Türk hamamının romatizmaya olan yararını şu sözleri ile belirtmiştir: “Buradaki hamamlar, romatizmayı bir insanın bünyesinden söküp almak için çok iyi tasarlanmış.”⁷⁹ Pardoe ise şunları söylemiştir: “(...) ancak özellikle kronik hastalıklarda çok etkili olduğu düşünüldüğünden, hükümet askerlerin kullanımı için dağın en uç noktasına bir sakatlar hastanesi ve banyo evi inşa etmiştir.”⁸⁰

Nicolas Nicolay, Kadınların hamamda bir karışım yapıp merhem şeklinde ciltlerine uyguladıklarını ve bunun hamamın gözenekleri açma etkisiyle de ciltlerini güzelleştirdiğini dile getirmiştir:

“Bu kadınlar, hamamda iyice yıkandıktan sonra, servi, sedir ağacı ve tütsü ağaçları parçalarını sert bir taş yardımıyla toz haline getirip, buradan çıkan merhemsı maddeyi tüm vücutlarına ve yüzlerine sürerler ve ardından kendilerini çok zinde hissederlerdi. Bu işlemi yaptıklarının ertesi günü ise, ciltleri her zamankinden daha parlak ve bakımlı görünürdü.”⁸¹

Her ne kadar kimi Batılı seyyah Osmanlı hamamlarının cilt sağlığına fayda sağladığını, buhar ve sıcaklığın gözenekleri açarak cildi arındırdığından bahsetseler de bu görüşler tüm seyyahların görüşlerinde aynı doğrultuda değildir. Bazı seyyahlar, hamamların yoğun sıcaklık ve nem içeren atmosferinin uzun vadede ciltte yaşlanma belirtilerine yol açabileceğini belirtmiş; hamamın ciltteki etkisiyle ilgili gözlemlerinde daha eleştirel bir tutum sergilemişlerdir. Bu değerlendirmeler, Batılı seyyahların Osmanlı hamamlarına dair deneyimlerinin farklı bakış açıları ile gerçekleştiğini ve kişisel deneyimlere dayalı olarak yorumlandığını göstermektedir. Hatta Oliver 1715’te sakız adası kadınlarının, İzmir ve İstanbul’daki kadınlardan daha uzun süre güzel kaldıklarını hamamda daha az yıkanmalarına bağlamıştır: “Buranın kadınları, İzmir’deki ve İstanbul’daki Rum kadınlarına oranla çok daha az hamama giderler ve daha az yıkanırılar. Kim bilir güzelliklerinin bu kadar uzun sürmesinin sırrı belki de bundandır.”⁸²

Fontmagne, kadınların hamama çok sık gitmesinden dolayı ciltlerinin tazeliğini kaybettiklerinden bahsetmiştir: “Ayrıyeten çok sık hamama gittikleri için (bu onlar için bir eğlence) ciltlerinin tazeliğini çok erken yaşta kaybediyorlar.”⁸³

Görüldüğü üzere hamamın cildi güzelleştirdiği ile ilgili farklı seyyahların zıt görüşleri bulunmaktadır.

78 Joseph De Tournefort, *age*, s.138.

79 Lady Craven, *Kırım’dan İstanbul’a Yolculuk*, Çev. Asaf Veziroğlu, Dorlion Yayınları, Ankara 2024, s.187.

80 Julia Pardoe, *age.*, s.336.

81 Nicolas De Nicolay, *age.*, s.173.

82 Oliver, *Türkiye Seyahatnamesi “1790 Yıllarında Türkiye”*, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul 1991, s.45.

83 Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günlükleri (1855-1858)*, Çev. İsmail Yerguz, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s.219.

6. Batılı Seyyahlar Gözünden Kadın Hamamları

6.1. Osmanlı Kadınlarının Hamam Kültürü

Kadınlar için inşa edilen özel hamamlar, sadece temizlik değil, aynı zamanda sosyal bir paylaşım alanı olarak işlev görmüştür. Kadınların kamusal alana sınırlı katılımı göz önünde bulundurulduğunda, hamamlar onların sosyalleşebildiği, dedikodu yapabildiği, eğlenebildiği, alışveriş ya da evlilik gibi meseleleri konuşabildiği özgür alanlar haline gelmiştir.

Osmanlı’da kadın hamamları, kadınların günlük yaşamında hem temizlik hem de sosyalleşme açısından önemli bir role sahip olmuştur. Hamamlar, kadınların fiziksel temizliklerini sağladığı bir yer olmanın ötesinde, bir araya gelip sosyalleştikleri, eğlendikleri, geleneklerini yaşattıkları, yeni arkadaşlıkların kurulduğu, dedikoduların yapıldığı bir sosyal alan olmuştur.

Osmanlı kadını hamamda hem temizlenir hem de arkadaşlarıyla görüşür, sohbet eder ve eğlenirdi. Hamama gitmek başlı başına bir merasim gibi olmuştur. Kınalar, nalınlar, fildişi taraklar, gümüş taslar, havlular vs. evin hizmetkârına verilmiştir. Sokağa çıkabilen kadınlar birbirleriyle de görüşmüşlerdir. Kızlar burada beğenilmiş ve evlenme yolu açılmıştır.⁸⁴

Resim 16: Kadınlar Hamamı⁸⁵

Kadın hamamları, Osmanlı kadınlarının gündelik yaşamının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle haftada birkaç kez hamama gitmek hem dinî temizlik hem de toplumsal bir zorunluluk olarak görülmüştür. Grace Ellison, hamamın Türkler’ in temizliği için önemini şu şekilde vurgulamıştır: “Herkesin bildiği gibi Müslümanlıkta temizlik demek iman demek ve bir gün peçe tarihe karşı da Doğu tarzı banyoların kullanılmaya devam edeceğine hiç şüphe yok.”⁸⁶

1551 senesinde İstanbul’a gelen Seyyah Nicolay, kadınların gerek güzellik gerekse sağlık için hamamı tercih ettiğini, zengin kadınların ise konaklarındaki özel hamamları kullandığını belirtmiştir:

“Osmanlı Türk kadınları gerek sağlıklarını gerekse güzelliklerini korumak için sürekli

84 Nükhet Erkoç, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Cariyelik ve Kadın*, Postiga Yayınları, İstanbul 2010, s.37.

85 Arda İlayda Sağlam, vd., “Türkiye’de Kamusal Mekânın Gelişimi”, *ATA Planlama ve Tasarım Dergisi*, 3:1,2019, s.50.

86 Grace Ellison, *İstanbul’da Bir Konak ve Yeni Kadınlar “İngiliz Kadın Gazetecinin Gözüyle Türk Evi ve Gündelik Hayat”*, çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s.29-30.

*hamama gitmekten büyük zevk almaktadırlar. Sadece yoksul olanlar değil, hali vakti yerinde olanlar da bu alışkanlığı sürdürmektedir. Ama, haftada düzenli olarak üç-dört kez hamama giden zengin kadınlar, halka açık hamamlardan ziyade, kendi konak ya da saraylarındaki özel hamamları tercih etmektedirler. Maddi durumu elverişli olmayan kadınlar ise, hamama haftada en az bir kez giderler.*⁸⁷

Bu durum, sınıfsal farkları da gözler önüne sermiştir. Halkın içindeki kadınlar umumi hamamlara giderken, zengin kadınlar kendi evlerindeki özel hamamlarda vakit geçirmişlerdir.

Resim 17: Hamama Giriş ve Karşılama⁸⁸

Kadınlar, uzun zaman geçirdikleri hamama giderken, birbirinden farklı hamam bohçaları hazırlamışlar, bir bohçanın içinde futa, peştamal, lif, kese, havlu, yemeni, sabun, kına, hamam taşı, çevre, rastık, tarak, ayna gibi hamam malzemeleri ve diğer bir bohçada ise temiz çamaşırlar bulundurmışlardır. Hamama gelenlerin sosyal statülerini sergilediği için bohçalara, özel önem verilmiştir.⁸⁹ Hamam bohçaları, bir hanımın tertibini, temizliğini, kadınlık ve varlık derecesini, göstermiştir. İşlemeli bohçalar içinde; kol ağızları, yakaları oyalı, uçkurları hesap işli çamaşırlar, peştemaller, pul ve boncuk oyalı hamam tülbentleri, fildişi taraklar, kalaylı taslar, sabunluklar, hamam keseleri konulmuştur.⁹⁰

87 Nicolas De Nicolay, *age.*, s.171.

88 Ayten Akkese, *agm.*, s.136.

89 Özlen Özgen, *agm.*, s.121.

90 Saniye Çiğdem Koçak, *agm.*, s.23.

Resim 18: Hamam Bohçası ⁹¹

1551’de Nicolay hamama hazırlık yapan birinin yanında bulundurduğu eşyalara dair şunları aktarmıştır: “Başının üzerinde kalaylı bakırdan bir kova taşır, kovanın içine de pamuklu ince ve uzun bir gömlek, yedek bir gömlek, çocuk bezleri, rusma denen bir merhem bulundururdu.” ⁹²

Resim 19: Hamama giden kadınlar, çocukları ve hizmetlileri⁹³

1554-1562 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Fransız seyyah Busbeq, kadınların kismetlerini aramak için de hamama gittiklerinden şu şekilde söz etmiştir: “Kadınların çoğu umumî kadın hamamlarına gittikleri için buralarda halayıklar, hür kadınlar, dünyanın çeşitli yerlerinden kismetlerini aramaya getirilmiş çok genç ve güzel kızlar toplanırlar.”⁹⁴

Hamamlar, kadınların bazen tüm günlerini geçirdikleri, bir araya gelip sosyalleştikleri, eğlendikleri, geleneklerini yaşattıkları, yeni arkadaşlıkların kurulduğu, dedikoduların yapıldığı bir sosyal alan olmuştur. 1587-1589’da Osmanlı’ya gelen Seyyah Lubenau, kadınların hamama gitmek için düzenli törenler gerçekleştirdiğini, yanlarında köleler ve hizmetkârlarla birlikte hazırlıklı

91 Saniye Çiğdem Koçak, *agm.*, s.24.

92 Nicolas De Nicolay, *age.*, s.172.

93 Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015, s.224.

94 Ogier Ghiselin De B. *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 2004, *age.*, s.112.

gittiklerini şu sözlerle anlatmıştır:

*“Kadınların giysilerine gelince özellikle hamama giderlerken önlerinden elinde değnek tutan yaşlı bir kadın yürür, üstüne güzel bir örtü serili olan bir kazanın içinde sabunları, sabunlanma bezlerini, boyanmak, süslenmek için kullanılan malzemeyi ve diğer hamam gereçlerini taşıyan köleler onu izler.”*⁹⁵

Osmanlı kadınlarının, toplumda kısıtlandığı için hamamı bahane ederek başka yerlere gittiklerini 1616-1618 tarihlerinde Osmanlı’da bulunan seyyah Adam Werner de şu şekilde dile getirmiştir:

*“Türk kadınlarının hamamı bahane ederek başka yerlere de gitmeleri hem bu yüzden hem de dini yasalar sık sık yıkanmayı emrettiği için kadınlar haftada en az üç veya dört kez hamama giderler. Bazen bunu bahane ederek başka yerlere gittikleri ve daha farklı zevklere kendilerini adadıkları da olur. Genelde kadınlar ister Türk olsun ister Rum toplu halde sekiz, on, on iki kişilik gruplar halinde hamama giderler.”*⁹⁶

Dönemin kadın seyyahları da kadın hamamlarını yakından gözleme şansını elde etmişlerdir. Buna iki önemli örnek olarak Pardoe ve Pfeiffer verilebilir. Bu iki seyyah da kadınların hamam bahanesiyle alışverişe gittiklerinden bahsetmiştir. Örneğin 1836’da Pardoe, bu durumdan şu satırlar ile söz etmiştir:

*“Bu kadınlar hamama o kadar sık gider ki, birçoğu haftada üç-dört kez kereyi bulur ama haftada bir kereden az giden olmaz, çünkü gitmezse bakımsız ve kirli olarak görülür ve de ayrıca gitmemelerini önleyen iki neden vardır. Birincisi, yıkanmamış ise camide dualarını [namaz] yapamazlar, ikinci neden de evden çıkmak için bahane oluyor. Çünkü [ileride söyleyeceğim gibi] erkekler evden çıkmalarını hiç istemez. Böylece bu bahane ile evlerinden dışarı çıkarlar ve hamama gidiyorum deyip başka yerlere de giderler.”*⁹⁷

1842-1845 senesinde Osmanlı’da bulunan ve Türk kadın hamamlarını ziyaret eden Ida Pfeiffer da Pardoe’ye ek olarak kadınların hamam bahanesiyle aşk maceralarına çıktıklarını dile getirmiştir:

*“Çarşılar ve hamamlar başlı başına Türk kadınının buluşma ve eğlence mekânlarıdır. Alışveriş ya da banyo yapma bahanesiyle, genellikle yarım gün boyunca dolaşılıyor, sohbetlerle, aşk maceralarıyla ya da ürünleri inceleyerek eğleniyorlar.”*⁹⁸

Bu iki seyyahın bilgilerinde de anlaşılacağı üzere kadınlar için hamamlar, aslında özel hayatlarında bazı duyguları yaşamak için de bir fırsat olmuştur.

6.2. Sosyal Alanlar Olarak Kadın Hamamları (*Tea and coffe houses*)⁹⁹

Osmanlı’daki kadın hamamlarının, kadınların bir araya gelerek sosyalleştiği, eğlendiği, geleneksel törenlerini gerçekleştirdiği ve gündelik yaşamdan kısa süreliğine de olsa özgürleştiği çok işlevli kamusal alanlar olduğu görülmüştür. Ayrıca kadınlar, hamama giderken bebekleri ve çocukları ile gitmişlerdir. Birlikte eğlendikleri, yiyip içip, bakım yaptıkları ve toplum içerisinde

95 Reinhold Lubenau, *age.*, s.343.

96 Crailsheimli Adam Werner, *age.*, s.28.

97 Julia Pardoe, *age.*, s.20.

98 Ida Pfeiffer, *Doğu’ya Seyahat*, Çev. Şahzâde Şenay Ataç, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2023, s.76.

99 Baronne Durand De Fontmagne, *age.*, s.220.

kısıtlanan kadın kimliğini özgürce yaşatabildikleri bu alanda gelin hamamı, lohusa hamamı gibi kültürlerde oluşmuştur.

1532 ila 1540 senelerinde Osmanlı topraklarında bulunan Bassano, kadınlar hamamını deneyimlemiş ve yakından gözlemlemiştir. Bassano, seyahatnamesinde kadınlar hamamına çokça değinmiştir:

“Doğulu kadınların yeryüzü cenneti, siyasetin, sosyal ve ulusal, skandalın, evliliğin ve eğitimsiz ama kıvrak zekâlı kadınların kapasitesi dahilindeki cennetin alındaki diğer her konunun tartışıldığı yer: Kalabalığın gürültüsü, telaşı ve heyecanı içinde haremin sessizliği ve inzivasının intikamının bolca alındığı yer.”¹⁰⁰

“Minderlerimin arasına rahatça yerleştikten sonra, ilk yarım saat boyunca etrafıma bakarak bol bol eğlence buldum ve daha önce hiç bu kadar tuhaf bir sahne görmemiştim. Giriş kapısının sol tarafında hamamın sahibesi oturuyordu; kırk yaşlarında, koyu renk türbanlı, çiçekli pamuklu düz bir elbise giymiş, belini kaşmir bir şalla sarmış güzel bir kadındı; İpek tülden gömleği zengin bir şekilde süslenmişti; altın enfiye kutusu yanındaki kanepenin üzerinde duruyordu; kehribar başlı piposu bir mindere yaslanmıştı; küçük abanoz bir kamıştan ipek sararak kendini eğlendiriyor ve sohbette önemli bir rol alıyordu; hemen arkasında on iki ya da on üç yaşlarında zenci bir köle kız çömelmiş kulaktan kulağa sırtıyor ve iri gözlerinin aklarını tüm bu olup bitenlere karşı yuvarlıyordu. Localar dünyanın en tuhaf görüntüsünü sergiliyordu; hanımların bir kısmı hamamdan dönmüştü ve koltuklarında lüks bir şekilde uzanmış, baştan aşağıya altın işlemeli ve saçaklı ince beyaz ketenlere bürünmüşlerdi; ince saçları omuzlarına dökülüyordu ve hanımları kadar sıkı örtünmemiş olan köleleri onları büyük bir özenle kurutuyor, tarıyor, kokulandırıyor ve örüyordu. Diğerleri banyo için hazırlanıyor ve elbiselerini bir kenara bırakıyor, daha doğrusu bırakılmasına izin veriyorlardı çünkü çok azı kendilerine yardım etmek için elini uzatıyordu; bu arada yeni gelenler yaşmaklarını ve pelerinlerini çıkarıyor ve tanıdıklarıyla selamlaşıyorlardı.”¹⁰¹

Ayrıca Bassano, hamamda bir kadının bebeğini emzirdiğinden bahsetmiştir. Bu bilgi daha sonraki yıllarda Osmanlı'yı ziyarete gelen kadın seyyahlar tarafından verilmemiştir. *“Genç ve güzel bir kadın, birkaç pahalı şalın üzerine uzanmış, bebeğini emziriyordu”¹⁰²*

100 Luigi Bassano, *age.*, s.104.

101 Luigi Bassano, *age.*, s.104-105.

102 Luigi Bassano, *age.*, s.104.

Resim 20: Kadınlar Hamamı¹⁰³

Bassano'nun anlattıkları, kadınların görünüşleri, kıyafetleri, sosyal ilişkileri ve hatta annelik rolleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

1717-1718'de Osmanlı topraklarında bulunan Lady Montagu hamamları “kadınların kahvehanesi” olarak tanımlamış ve burada gerçekleşen sosyal ilişkilerin canlılığını şu sözlerle vurgulamıştır:

*“Ekseriyetle on yedi, on sekiz yaşındaki cariyeleri saçlarını örerken bu kadınların kimi görüşüyor; kimi düşünüyor; kimi kahve ve şerbet içiyor; kimi de yastıklara uzanmış yatıyorlar. Velhasıl bu hamamlar bir nevi Türk kadınlar kahvehanesi. Şehrin bütün dedikodusu burada anlatılıyor. Kadınlar böylece burada haftada bir kere eğleniyorlar. Dört beş saat kalıp, sıcak halvetten soğuğa geçtikleri halde hiç nezle olmuyorlar. Buna hayret ediyorum.”*¹⁰⁴

1824-1827 yıllarında Osmanlı Devleti'ne ziyarette bulunan Alman seyyah Madden ise kadınlar hamamını “İtalyan operasına” benzeterek kadınların tüm günlerini hamamda geçirip, eğlendiklerinden bahsetmiştir:

*“Kadınlar sık sık birbirlerini ziyaret ederler ve haftada bir kez, yeryüzü cenneti olan, Türkiye'deki bir Müslüman hanımın İtalyan operası olan hamamda eğlenirler; bütün günü orada geçirirler, dış dairede kahvaltı eder, akşam yemeği yer ve mümkün olduğunca mutlu olurlar; bol miktarda “aynaları” ve bol miktarda “şekerlemeleri” vardır.”*¹⁰⁵

1878-1879 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Amicis, kadınlar hamamı için “kadınlar tiyatrosu” şeklinde bir benzetmede bulunmuş ve şunları aktarmıştır:

“Türk kadınların bir araya geldikleri hamamlar, dedikodunun en yaygın ve en yoğun olduğu yerlerdir. Hamamlar, bir anlamda, kadınların tiyatrosudur. Köleleriyle birlikte, çiftler ya da gruplar halinde gider, minderlerini, halılarını, banyo malzemelerini, atıştırarak leziz yiyeceklerini ve hatta çok zaman, bütün günü orada geçirmek için öğle yemeklerini yanlarında

103 Demet Örnek, *agm.*, s.83.

104 Lady Montagu, *age.*, s.37.

105 Richard Robert Madden, *Travels in Turkey*, London 1829, s.50.

götürürler.”¹⁰⁶

Resim 21: Hamamda Kadın ve Hizmetçisi¹⁰⁷

1855-1853 yıllarında Osmanlıya gelen ve hamam ziyaretinde bulunan Fontmagne ise kadınlar hamamını bir “*tea and coffe houses*”, dedikodu alanı, bir eğlence mekânı olarak tarif ederken, şu sözlere yer vermiştir:

“Kadınlar ve erkekler farklı günlerde ve saatlerde aynı hamamlara giderler. Şarkta bu hamamlar kadın *tea and coffe houses*’larıdır. Kentteki bütün dedikodular buralardan çıkar. Kadınlar haftada bir kez günün dört – beş saatini hamamda geçirir ve bu onlar için büyük bir eğlencedir. Hamam günü, Türk kadınları için gerçek bir eğlence günüdür. Kendisi kadar şık kıyafetli başka kadınlar bulacağından emin bir halde en güzel kıyafetleriyle havuza girer.”¹⁰⁸

Kadınlar, günlerinin büyük bir bölümünü hamamda geçirdikleri için hamama giderken bazen günler öncesinden hazırlık yapmışlar, yiyecek ve içeceklerini özenli bir şekilde hazırlamışlardır. 1532 ila 1540 senelerinde Osmanlı topraklarında bulunan Bassano, kadınlar hamamında tatlı, şerbet ve limonata yenilip içildiğinden bahsederken şunları aktarmıştır:

“Üç yüze yakın kadının sadece kısmen giyinmiş, üstelik ince ketenleri buharla öylesine mükemmel bir şekilde doymuştu ki figürün tüm hatlarını ortaya çıkarıyordu; belden yukarıları çıplak, kollarını göğüslerine kavuşturmuş, bir geçip bir giden meşgul köleler, başlarında saçaklı ya da işlemeli peçete yığınlarını dengeleyen güzel kız grupları, gülüşüyor, sohbet ediyor ve tatlılar, şerbet ve limonata ile ferahlıyorlardı.”¹⁰⁹

106 Edmondo de Amicis, *İstanbul*, Çev. Sevinç Tezcan Yanar, Pegasus Yayınları, İstanbul 2009, s.233.

107 Özgen Özlen, *agm.*, s.119.

108 Baronne Durand De Fontmagne, *age.*, s.220.

109 Luigi Bassano, *age.*, s.106-107.

Resim 22: Şerbetlik¹¹⁰

1893'te Max Müller, kadınların hamam sefası sırasında kahve ve sigara içtiklerini şu şekilde anlatmıştır: “Güzel Türk hanımları muhteşem sırma işlemeli, son derece nefis renkli ipekliler içinde sedirlere oturmuş, kahve ve sigaralarını içerek konuşuyor ve dinleniyorlardı.”¹¹¹

Resim 23: Hamamda kadınlara kahve ikram eden kadın görevlinin tasviri¹¹²

Kadınlar hamamında olduğu gibi erkekler hamamında da hamam ritüelleri sonunda kahve, çubuk ve limonata içildiğinden 1853 yılında erkek hamamında bulunan George William şu şekilde aktarmıştır: “Sıcak odalar ve çok nefis bir keselenmeden sonra insan mayhoş bir şekilde yatarken kahve, limonata ve çubuk getirmeleri çok hoş bir şey.”¹¹³

110 Hülya Kalyoncu, *agm.*, s.421.

111 Georgina Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s.134

112 Ayten Akkese, *agm.*, s.147.

113 George William Frederick Howard, *Türk Sularında Seyahat*, Çev. Şevket Serdar Türet, Kervan Kitapçılık,

Theophile Gautier'de hamam ritüelleri bittikten sonra limonata ve kahve içtiğinden bahsetmiştir:

*“Bu çeşitli yıkanma törenleri bittikten sonra beni kuru bezlere sarıp yatağıma götürdüler. Orada iki genç oğlan bana son kez masaj yaptı. Karlı limonatalar, kahveler içerek, tatlı bir uyuşukluk içinde bir saat kadar yatakta kaldım.”*¹¹⁴

1631-1663 yıllarında Osmanlı insanlarını gözlemleyen Jean Baptiste Tavernier, Osmanlı hamamlarını da ziyaret ederek özellikle kadınların hamam için gitmeden çok önce hazırlandıklarından şu şekilde bahsetmiştir: *“Kadınlar için hamama gitmek bir eğlence: Orada yiyecekleri şeyleri hazırlamak ve birlikte eğlenmek için bütün bir haftalarını harcıyorlar.”*¹¹⁵

Erkek seyyahların hem erkek hem kadın hamamına olan gözlemlerine bakarak, kadınlar için hamamda yeme, içme faslının daha yoğun ve özenli olduğu görülmektedir. Erkekler hamamdaki ikramlardan yararlanırken, kadınlar hamamdaki ikramların yanı sıra yanlarında kendi yiyecek ve içeceklerini getirip birlikte zaman geçirmişlerdir.

Resim 24: Soğuklukta tütün içen kadın¹¹⁶

6.3. Gelin Hamamı ve Kına

Kadınlar hamamının bir diğer kültürü gelin hamamı olmuştur. Hamamlar sadece temizlenmek için değil aynı zamanda sosyal bir kültür olarak şekillendiğinden gelin hamamı gibi törenler de hamam kültüründe yerini almıştır. Bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir. Bir kız evlendirileceği zaman gelin hamamı düğünden iki gün önce yapılmıştır. Gelin hamamına erkeğin yakın akrabaları önceden davet edilmiş, gelin olacak kız onları hamamda karşılamıştır. Kız şarkılarla türkülerle güzel sözlerle yıkanmıştır. Bu eğlenceli ortamda paralar, bahşişler saçılır, kınalar yakılır,

İstanbul 1978, s.22.

114 Theophile Gautier, *age.*, s.224.

115 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s.172.

116 Özlem Özgen, *agm.*, s.120

rastıklar¹¹⁷ çekilmiştir.¹¹⁸ Bazı seyyahlar da gelin hamamına satırlarında yer vermiştir.

Gelin hamamı içerisinde, gelin olacak kızın el ve ayaklarına birtakım desenler çizildiği görülmüştür. Örneğin, 1502 yılında Osmanlı Devleti'ne seyahat eden Menavino, kına denilen tozun hazırlanıp gelinin el ve ayaklarına motifler çizildiğinden, şekiller yapıldığından ve musiki aletleri eşliğinde şarkılar söylendiğinden şu şekilde bahsetmiştir:

“...Sonra gelini soyup evdeki hamama götürerek hoş kokulu sularla yıkarlar, kına dedikleri tozu alıp sıcak suyla bir kap içinde çözerler ve bununla gelinin saçlarını yoğurur, ellerine kare kare desenler yaparlar, ayaklarına çiçek motifleri çizerler, bacaklarının ortasına kadar olan kısmı muhtelif şekillerle bezerler. Gelin iyice yıkanıp giyindikten ve hamamdan dışarı çıktıktan sonra Türk usulü oldukça hoş muhtelif danslar başlar. Güzel sözlü şarkılar, musiki aletlerinin sesleriyle tatlı bir ahenk içinde olan aşk şiirleri okunur ve bu zevkli anlar horozların ötüşü duyulana kadar sürer.”¹¹⁹

1717 ila 1718 yıllarında Osmanlı'ya gelen ve kadın hamamlarını gözlemlemeye fırsat bulan Lady Montagu şu satırlarında gelin hamamından kısaca söz etmiştir:

“Üç gün önce şehrin en güzel hamamına merak ettiğim için gittim. O gün oraya yeni bir gelin gelecekmiş bu sebeple yaptıkları merasimi büyük bir zevkle seyrettim. Yani akrabalık kuran iki ailenin dostları, akrabası ve hatta tanıdıkları hep hamama geliyorlar. Bazıları da sırf seyretmek için geliyorlar. Velhasıl hamamda iki yüze yakın kadın vardı. Evli ve dullar hamam dairelerinin kenarlarındaki mermer setlere oturuyorlar, genç kızlar çabucak soyunuyorlar, üzerlerinde inciler ve kurdelelerle süslü saçlarından başka bir şey kalmıyor. İki tanesi yeni gelini karşılamak için kapıya doğru gittiler. Gelini annesi veya akrabasından biri getiriyordu. Elbiseleri hep mücevherlerle süslü ağır kumaştan yapılmıştı. Gelini çabucak anadan doğma hale getirdiler. O sırada genç kızlardan meydana gelen alayın önünde iki kız kırmızı kaplardan etrafa kokular saçıyorlardı. Diğer otuz kızda ikişer ikişer arkadan geliyorlardı. Öndekiler bir şarkı söylüyorlar, öbürleri bunu tekrarlıyorlardı. En geriden gelen gelinin yanında iki kız vardı. Gelin gözleri yere doğru gayet alçakgönüllü bir tavırla yürüyordu. Bu pek hoşuma gitti. Kızlar böylece hamamın üç büyük salonunu dolaştılar. Alay bitince gelin hatırlı hanımlara takdim edildi, her biri tarafından iltifatlı sözler ve mücevher, kumaş, mendil veya buna benzer hediyelerle tebrik edildi. Kendisine hediye verenin elini öpüyor ve hediyeyi kabul ediyordu. Bu merasimi gördüğüme pek sevindim.”¹²⁰

117 *“Antimon tozundan yapılan, hanımların kaşlarını veya kirpiklerini boyamak için kullandıkları siyah boya.”* Bkz. İlhan Ayverdi, “Rastık”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul 2009, s.1015.

118 Nükhet Erkoç, *age.*, s.40.

119 Giovan Antonio Menavino, *age.*, s.30-31.

120 Lady Montagu, *age.*, s.133.

Resim 25: Gelin Hamamı¹²¹

İngiliz seyyah Fred Burnaby, 1876’da Osmanlı topraklarında bulunduğu vakitte gelin hamamının amacını şu şekilde anlatmıştır: “Güzel bir kıza rastladıklarında kızı ana babasından satın alır, sonra genç kıza İstanbul’a götürüp Türk hamamlarında yıkattırır, güzelce beslerlermiş. Böylelikle kızın cildi güzelleşirmiş”.¹²²

Kınanın, gelin için sadece düğün merasimlerinde kullanılan bir malzeme olmadığı, farklı alanlarda da kullanıldığı görülmüştür. Zira Osmanlı’da Türk kadınları hamama gittiklerinde saçlarına renk vermek ve saçlarını beslemek için de kınayı kullanmıştır. Örneğin 1616-1618 yıllarında Osmanlı topraklarına seyahat eden Adam Werner, seyahatnamesinde kınanın gelin hamamı dışındaki uygulamasını şu satırlar ile anlatmıştır:

*“Kadınlar sabahdan öğlene kadar hamamda kalırlar, arkadaşça birbirlerinin saçlarını örerler, birbirlerini keseleyip yıkarlar, ellerini turnaklarını ‘‘ kına’’ adını verdikleri kırmızı renkli bir boya ile boyarlar. Bu kırmızısı boya zamanla solar.”*¹²³

1890’lı yıllarda Sultan Abdülhamit döneminde Türkiye’de bulunan Dorina L. Neave ise hamamda kına yapılmasından şu şekilde bahsetmiştir: “Saçları kınalanana kadar omuzlarına serbestçe yayılır, kınalandıktan sonra da sıcak havlulara sarılıp başlarının üzerinde toplanırdı.”¹²⁴

Kınanın besleyici oluşu ve saça renk vermesi kadınlar için hem bakım hem de doğal boya işlevini görmüştür.

6.4. Kadın Hamamında Gözlemlenen Ritüeller

Kadınlar hamamda iken saçlarını boyayıp keser, kaş ve kirpiklerine sürme çeker, rusma ile tüylerini temizler, ciltlerine bir maske uygulayarak bakımlarını tamamlamışlardır.

121 Nükhet Erkoç, *age.*, s.39.

122 Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.286.

123 Craillsheimli Adam Werner, *age.*, s.29.

124 Dorina L. Neave, *Sultan Abdülhamit Döneminde İstanbul’da Gördüklerim*, Çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s.53.

1639 senesinde Osmanlı'da bulunduğu vakitte hamama gitmiş olan seyyah Du Loir, seyahatnamesinde kadınların kaşlarını, kirpiklerini boyadıklarını anlatmıştır: “Kadınlar hamamda yıkandıktan sonra genelde topuklarına kadar uzanan saçlarını taratırlar. Bazı kadınlar sürme adını verdikleri siyahlaştıran bir boya ile kaşlarını ve kirpiklerini boyarlar.”¹²⁵

1755-1774 senelerinde Osmanlı Devleti'nde bulunan Baron De Tott kadınların hamamda yemek yediğini, eğlendiğini ve kendilerine özenle bakım yaptıklarını aktarmıştır:

“Özel hamamları olmayanlar umumî hamamlara giderler; halk hamamları daima hazır tutulur ve çok kişiyi alacak tarzda hazırlanır. Daha zarif ve daha itinalı olan kadınlar bu hamamları surf kendileri için ayırtırlar ve yakın arkadaşları ile giderler: eğlencelerini tamamlamak için yanlarına yemeklerini almayı ihmal etmezler; daha büyük bir serbestliğin, yani her gün birlikte rahatça konuşabilmenin cazibesi seçilen yerin uygunsuzluğunu telâfi eder. Tellâk adı verilen hamamcı kadınlar, ellerine geçirdikleri şayaktan keselerle deriyi kurutuncaya kadar ovalarlar. Gül yaprakları ile ovulmuş, sonra güneşte kurutulmuş gayet ince bir kil, başı ovalamak üzere sabun yerine de kullanılır; bu arada bakır taslarla bol su dökülür. Bu şekilde temizlenen ve kokulandırılan kadınların saçları, daha sonra bir sürü örgü hâline getirilir.”¹²⁶

1841-1844'te Osmanlı topraklarında bulunan ve hamam kültürünü gözlemleme fırsatı bulan Charles White, kadınların cilt güzelliğinin hamamın etkisi olduğunu ve güzelliklerini ileri yaşlarda da koruyabildiklerinden bahsetmiştir: “(...) ciltlerinin doğal güzelliğine güveniyorlar ve yüzlerini boyamıyorlar ve hamamın cilt üzerindeki gevşetici etkisine karşın güzelliklerini ileri yaşlarda da koruyabiliyorlar.”¹²⁷

Nicolas Nicolay, kadınların hamamda bir karışım yapıp merhem şeklinde ciltlerine uyguladıklarını ve bunun hamamın gözenekleri açma etkisiyle de ciltlerini güzelleştirdiğini dile getirmiştir:

“Bu kadınlar; hamamda iyice yıkandıktan sonra, servi, sedir ağacı ve tütsü ağaçları parçalarını sert bir taş yardımıyla toz haline getirip, buradan çıkan merhemsî maddeyi tüm vücutlarına ve yüzlerine sürerler ve ardından kendilerini çok zinde hissederlerdi. Bu işlemi yaptıklarının ertesi günü ise, ciltleri her zamankinden daha parlak ve bakımlı görünürdü.”¹²⁸

Bu bilgiler erkek seyyahların gözlemleridir. Kadın seyyaha göre kadın hamamında bakım ve süslenmeye dair 1789'da Osmanlı'da bulunan Lady Craven, kadınların hamamda saçlarını boyamasından ve kesmesinden söz etmiştir: “Bu odada kadınlar terziler gibi tahtaların üzerine oturup saçlarını kesiyor ve düzeltiyorlardı. Elliden fazla kadın vardı. Bazıları saçlarını tarıyor; bazıları boyuyor ya da örüyordu. Bazıları da tuvaletlerinin en son kısmında ince altın bir iğneyle göz kapaklarına siyah boya sürüyorlardı. Hamamlar kadınların en büyük eğlencesi. Genellikle beş saatlerini orada geçiriyorlar.”¹²⁹ Bu ayrıntılar, hamamın aynı zamanda bir süslenme ve kendine zaman ayırma yeri olduğunu göstermiştir.

Türkler, hamamda yıkanırken İslam dininin gerektirdiği temizlik alışkanlıklarına ve kişisel

125 Clausier Du Loir, *age.*, s.141.

126 Baron De Tott, *age.*, s.62.

127 Charles White, *age.*, s.65.

128 Nicolas De Nicolay, *age.*, s.173.

129 Lady Craven, *age.*, s.187.

temizliklerine büyük önem vermişlerdir. Vücutlarındaki tüyler için “rusma” adında bir merhem kullanmışlardır. Ana maddesi sönmemiş kireç ve arsenik sülfürdür. Bu merhem Batılı seyyahlarında ilgisini çekmiş ve satırlarında yer vermişlerdir. *Zırnık* ya da *Zırnıh*, rusmanın ana bileşenidir. *Zırnık*, arseniktir, halk ağzı ile sıçan otudur.¹³⁰ *Zırnıh* ise zırnık teriminin diğer bir söylenişidir, kelime anlamı; doğal arsenik sülfürdür.¹³¹ Özellikle kadınlar, vücutta istenmeyen tüyleri hamamda iken hazırladıkları bir karışım ile alarak bakımlarını tamamlamışlardır.

1551 senesinde Kanuni döneminde Osmanlı Topraklarını seyahat eden Nicolas De Nicolay seyahatnamesinde rusma ile ilgili şunlardan bahsetmektedir:

*“Rusma olarak adlandırdıkları hızla tüy dökmeye yarayan bir tür merhem verir. Türk kadınları ve erkekleri, edep yerlerinde tüy olmasından çok nefret ettikleri için bu maddeyi sık sık kullanırlar. Rusma, sönmemiş kireç yardımıyla tozlaştırılıp yumuşatılır, ardından vücudun istenen noktalarına uygulanarak, terleme sırasında tüylerin dökülmesi sağlanır.”*¹³²

1587-1589 ‘da Osmanlı’yı seyahat ettiği vakit hamamları da gezen Lubenau hamamda rastladığı rusma ile ilgili şunları dile getirmiştir:

*“Rusma adını verdikleri bir merhemi mahrem yerlerine sürüyor ve kıllarını temizliyorlar, çünkü onlar bedendeki kıllardan çok tiksiniyorlar.”*¹³³

1655-56 Yıllarında Türkiye’ye de bulunan Thevenot rusmanın hazırlanışı ve kullanımını seyahatnamesinde anlatmıştır:

*“Eğer ustura ile bir yerinizi kesmekten korkuyorsanız size bir çeşit mineralden meydana gelmiş olan ve rusma adı verilen hamur şeklinde bir şey verilir; kireç ile karıştırılarak toz haline getirilir, bir hamur yapılacaksa su ile karıştırılır ve tüyleri dökülmesi istenilen kısımlara tatbik edilir, hiç olmazsa yarım çeyrek saat bekletilerek üzerine sıcak su dökülür; hamurla birlikte tüyler de çıkar. Sıcak su döküldüğü zaman tüylerin hamurla birlikte çıkıp çıkmadığı tecrübe edilerek görülebilir, çünkü eğer tatbik olunan kısmın üzerinde uzun zaman bırakılacak olursa, tüyleri yok ettikten sonra deriyi tahriş edecektir.”*¹³⁴

Bu kullanılan rusmanın, bugün yine aynı amaç doğrultusunda kullanılan *hamam otunun* yerini tuttuğu söylenebilir. Her ikisinde de doğal yollarla malzemenin hazırlanması söz konusudur. İlhan Ayverdi, sözlüğünde hamam otunun ne olduğuna dair bilgi vermiştir: *“Hamam otu, Vücuttaki fazla kılları temizlemek için sürülen ve yıkanınca kıllarla birlikte dökülen çamur kıvamındaki madde.”*¹³⁵

6.5. Kadınların Hamam Hakkı

Osmanlı toplumu hamam kültürüne büyük önem vermiştir. İslam dininin gerektirdiği ibadetleri yerine getirebilmek için temiz bir vücuda sahip olmak ve abdest almak gereklidir. Bu nedenle temizliğe ve ibadete verilen önemle birlikte kadınlara hamama gitme hakkı verilmiştir. Kadın bu hakkı elinden almak isteyen eşinden boşanabilme hakkına sahip olmuştur. Bazı seyyahlar

130 İlhan Ayverdi, “Zırnık”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul 2009, s.1388.

131 Mehmet Ali Ünal, “Zırnıh”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.747.

132 Nicolas De Nicolay, *age.*, s.170-172.

133 Reinhold Lubenau, *age.*, s.215.

134 Jean Thevenot, *1655-1656’da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s.87.

135 İlhan Ayverdi, “Hamam Otu”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul 2009, s.465.

bu bilgilere seyahatnamelerinde yer vermiştir.

1700-1702 yıllarında Osmanlı'ya seyahatinde kadınlar hamamını gözlemleyen Tournefort, hamama gitmenin kadınlar için vazgeçilmez bir hak olduğunu ve bu hakkın engellenmesinin boşanma sebebi sayıldığını vurgulamıştır:

“Halka açık hamamlarda kadınlar hiçbir baskı olmaksızın kendi aralarında sohbet ederler, evlerinde olduğundan çok daha hoş saatler geçirirler. Karılarını seven kocalar bu masum eğlenceyi onlardan esirgemezler. Aşırı sevgi bazen boşanma nedenleri de olabilmektedir. Karısına haftada iki defa hamam parası vermeyi kabul etmeyen erkek ayrılma tehlikesiyle karşı karşıyadır.”¹³⁶

1761 Yılında Tekirdağ'da bulunan Mikes Kelemen, eşlerine hamam parası vermeyen erkeklerin boşanma ile karşı karşıya gelmekten korkmalarının gerektiğini şu şekilde belirtmiştir: *“Haftada iki defa karısına hamam parası veremeyen erkek boşanmaktan korksa yeridir.”¹³⁷*

1700'lü yıllarda Tournefort tarafından aktarılan bilgi 1814 yılında Türk hamamlarını gözlemleyen Edward Racynski tarafından da verilmiştir. İki seyyah arasında 114 yıl olmasına rağmen kadınlarını hamama göndermeyen erkekleri boşanma davasının beklediğini ve bu hakkın kadınlara sunulduğunu bir kez daha görmekteyiz. Zira Racynski bunu şu şekilde vurgulamıştır:

“Doğu ülkelerindeki kıskançlık, birçok hallerde Kur'an'da temizlenme emredildiği için kadınları bu zevkten mahrum edemiyor. Kocasını tarafından müteaddit defa hamama gönderilmediğini ispatlayan bir kadın, isterse boşanma davası açabilir.”¹³⁸

6.6. Hamam Adabı

Osmanlı'da hamamlar, toplumsal nezaket ve görgü kurallarının sıkı bir şekilde uygulandığı yerler olmuştur. Kadın ve erkek hamamı ayrı olduğundan erkekler, kadın hamamına girmeye cüret edememişlerdir. Eğer bir erkek kadın hamamına girmeye veyahut bakmaya kalkarsa ölüme kadar giden ağır cezalarla karşılaşmıştır.

Venedikli seyyah Reinhold Lubenau seyahatnamesinde, erkeklerin kadın hamamına giremeyeceğini girerse ölümle cezalandırılacağını şu satırlarla dile getirmiştir: *“Kadınların hamamı ayrıdır. Oraya erkekler kesinlikle giremezler. Giren, ölüm cezasına çarptırılır. Böyle bir hataya düşülmemesi için, kadınlar hamamının önüne beyaz bir çarşaf asarlar, tıpkı bizim ülkemizde ölü evinin önüne çarşaf asıldığı gibi.”¹³⁹*

İngiliz seyyah Henry Blount, 1634 senesinde Osmanlı topraklarında bulunmuş ve seyahatnamesinde hamam kurallarını hiçe sayan kişiler için ölüm cezası alacağından bahsetmiştir: *“Bir erkeğin kadınlar yıkanırken içeri girmesi ölüm demektir. Erkeklerin hamamın önüne yerleştirilen bariyerlerden içeride kadınların olduğunu anlaması gerekiyor.”¹⁴⁰*

Baron De Tott da kadın hamamlarına girme cesaretinde bulunan bir erkeğin akıbeti için

136 Joseph De Tournefort, *age.*, s.66-67.

137 Mikes Kelemen, *Türkiye Mektupları*, Çev. Sadrettin Karatay, Toprak Ofset Matbaacılık, Tekirdağ 2019, s.246.

138 Edward Racynski, *age.*, s.42.

139 Reinhold Lubenau, *age.*, s.216.

140 Henry Blount, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*, Çev. Dilek Cenkçiler, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010, s.88.

şunu söylemiştir: “Kadınların bulunduğu sırada içeri girmek cüretini gösteren bir erkek, tas, nalın ve ıslak peştimal darbelerinden kurtulsa bile çok şiddetle cezalandırılır.”¹⁴¹.

7. Türkler Hamama Hangi Vakitlerde Giderlerdi?

Hamamlar, kadın-erkek ayrı olarak tasarlanmıştır. Giriş kısmı, erkek ve kadın tarafı birbirini görmeyecek şekilde yapılmıştır. Bazı hamamlarda ise tek hamam olup belli saatler erkeklere, belli saatlerde kadınlara hizmet vermekteydi. Genel olarak hamamlar hazırda tutulurdu ve gece gündüz hizmet verirdi.

1578-1581 yıllarında Osmanlı'ya gelen Alman seyyah Salomon Schweigger, hamam vakitleri ile ilgili şunları söylemiştir: “Hamamlar bütün yıl boyunca gece gündüz sıcak tutulurlar ve Türkler kâh geceleri kâh gündüzleri hamama giderler. Konstantinopolis'te yüz elliye aşkın hamamın bulunduğu söylenmektedir.”¹⁴²

Venedikli seyyah Lubenau ise Türkler'in dinleri gereği çok sık yıkandıklarından bahsetmiştir:

“Özellikle Türkler, Mağribiler, Araplar ve tüm Müslümanlar hem sağlıkları ve keyifleri için hem de dinlerinin gereğini yerine getirmek için çok sık yıkanmaktadırlar. Çünkü dinleri, iyice temizlenip yıkanmadan camiye girmeyi yasaklar. Bu sebeple hamamlar tüm yıl boyunca gece gündüz daima sıcak tutulur (...).”¹⁴³

Resim 26: İstanbul'da Bir Hamam¹⁴⁴

Joseph De Tournefort, hamamların belli vakitlerde kadınlara, belli vakitlerde erkeklere açık olduğundan bahsetmiştir: “Kimi hamamlarda haftanın belli günü bir cinse, belli günü diğer cinse açıktır.”¹⁴⁵

141 Baron De Tott, *age.*, s.63.

142 Salomon Schweigger, *age.*, s.132.

143 Reinhold Lubenau, *age.*, s.216.

144 Giovanni Battista Casti, *Bir İstanbul Seyahati*, çev. Akif Tunç, Cinius Yayınevi, İstanbul 2019, s.22-23.

145 Joseph De Tournefort, *age.*, s.65-66

1788 senesinde İtalyan seyyah Giovanni Battista Casti, hamamın hangi saatlerde kadın ve erkeklere ayrıldığını seyahatnamesinde dile getirmiştir: *“Bu hamamlar gündüz, akşam olmadan iki saat öncesine kadar erkeklere, bu saatten sonra gece yarısından iki saat önceye kadar ise kadınlara açık.”*¹⁴⁶

8. Hamam Ücretleri

Osmanlı’da hamamlar vakıflara bağlıydı ve bunun yanı sıra özel mülk olan hamamlar da bulunmaktaydı. Hamamlar belli bir ücrete karşılık herkese hizmet vermiştir. Kadın ve erkek hamamı eşit ücrete sahip olmuştur. Bu ücretler genel olarak 3-4 akçe veyahut 5-6 akçe olarak alınmıştır. Yabancılar ise Türkler ’den kimi zaman az kimi zaman fazla ücret ödemişlerdir. Farklı senelerde Osmanlı hamamlarını ziyaret eden Batılı seyyahlar bu konudaki tecrübelerini seyahatnamelerinde belirtmişlerdir.

Henry Blount, 1634 yılında hamam ücretine dair şunları söylemiştir: *“Bu hamamlar uygun fiyatlarla çalışıyor; öyle ki iki kuruştan az bir fiyata kadınlar veya erkekler, kimseye bağımlı olmadan temiz bezlerle yıkanabiliyor.”*¹⁴⁷

Fransız seyyah Du Loir, 1639 senesinde gittiği hamama dair ücreti şu şekilde belirtmiştir: *“Erkekler sabah dokuzda, kapıda beş veya altı akçe ödeyip mekânı kadınlara terk etmek üzere hamamdan çıkarlar.”*¹⁴⁸

1700-1702 senelerinde Osmanlı’yı seyahat eden Tournefort ise seyahatnamesinde şu bilgilere yer vermiştir: *“Üç ya da dört akçe karşılığı bu hamamlardan çok iyi hizmet alınır; çoğunlukla yabancılar daha az ücret öderler”*¹⁴⁹

Pardoe, 1836’da gittiği kadınlar hamamına dair ücretleri şu şekilde belirtmiştir: *“Çıkarken, demir kapıya hamamın kasiyerine yaklaşip ona gönlünüzün istediği kadar bağışta bulunursunuz. Belli bir fiyat yoktur: Kimileri bir akçe, kimi iki akçe verir ama genelde dört akçe verilir.”*¹⁵⁰

Bulgar seyyah Naçov, 1879 senesinde gittiği Osmanlı hamamının ücreti hakkında bilgilerini şu şekilde aktarmıştır:

*“Havuzda 1,5 saatin üzerinde kaldık ve her birimiz için 10’ar adet havlu değiştirildi. Sonunda ne ödedik? Sadece 1’er kuruş! Aslına bakarsanız, daha önceleri sadece 20 para ödeniyormuş, amma 91 velakin 1855 büyük depreminden sonra su kaçmış ve yeniden bulununcaya kadar epay masraf yapılmış. Manol amcam ücretin dışında hizmetçilere bir beşlik (5 kuruş) verdi ve karşılığında bir yığın hayır dua ve teşekkür aldı. “Gene buyurunuz, efendim!” diyorlardı müteşekkire olan hizmetçi Türkler, bizi uğurlarken.”*¹⁵¹

Domenico, hamam ücretinin oldukça ucuz olduğunu dile getirmiştir: *“Hamam ücreti konusunda metinler farklılık arz etse de ucuz olduğu sonucunu çıkarabiliriz.”*¹⁵²

146 Giovanni Battista Casti, *age.*, s.22.

147 Henry Blount, *age.*, s.88.

148 Clausier Du Loir, *age.*, s.141.

149 Joseph De Tournefort, *age.*, s.65-66.

150 Julia Pardoe, *age.*, s.17.

151 Nikola Naçov, *Bursa’ya Gidiş ve Dönüş (1879)*, Çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s.92.

152 Domenico Hierosolimitano, *Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları*, çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023, s.118.

Farklı seyyahların verdiği bilgiler ışığında aralarında çok yıl farkı olmasına rağmen hamam ücreti çok değişmemiş sadece bir iki akçe az ya da fazla olmuştur.

SONUÇ

Batılı seyyahların Osmanlı hamamlarına dair gözlemleri, hamamların yalnızca temizlik amacıyla kullanılan mekânlar değil, aynı zamanda sosyal yaşamın, kültürel alışkanlıkların şekillendiği önemli kamusal alanlar olduğunu göstermektedir. Kadın ve erkekler için ayrı işleyen hamam düzeni, toplumun mahremiyet anlayışını ve cinsiyete dayalı sosyal yapısını yansıtırken, temizlik ritüelleriyle birlikte hamamlar aynı zamanda dinî ve sağlıkla ilişkili uygulamaların da bir parçası hâline gelmiştir. Hamam adabı çerçevesinde belirli davranış kurallarının benimsenmesi ve cezaya tabi tutulması Türkler'in adaba verdikleri önemi göstermektedir. Hamam giriş ücretleri, verilen hizmetlerin çeşitliliği ve kullanılan eşyalar – kese, tas, sabun, sürmedan, buhurdanlık gibi – hamamların maddî kültür öğeleri olarak zengin bir deneyim sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, hamamlar sadece beden temizlendiği değil, aynı zamanda sosyal ilişkileri de barındırdığı ve yeniden kurulduğu mekânlar olarak işlev görmüştür.

Kadınların sosyal etkileşim alanları, temizlik kültürünün birey ve toplum üzerindeki etkisi gibi pek çok yön, hamamları kültürel bir mekân hâline getirmektedir. Bu nedenle hamamlar, Osmanlı kent yaşamının hem fiziksel hem de kültürel açıdan merkezî unsurlarından biri olarak değerlendirilebilir. Konu birçok millete mensup ve farklı senelerde Osmanlı Devlet'ini ziyarette bulunmuş Batılı seyyahlar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu durum farklı görüşe sahip kadın ve erkek seyyahların gözlemleri neticesinde ele alınmıştır. Osmanlı kadın hamamları, sadece temizlik mekânı değil; sosyalleşme, eğlenme, dinlenme ve hatta bir tür özgürlük alanı olarak değerlendirilmiştir. Kadınların hemcinsleriyle bir araya geldiği, haber aldığı, arkadaş edindiği, aşk ve evlilik meselelerini konuştuğu, dedikodu yaptığı ve kendini ifade ettiği bu alanlar Osmanlı toplumsal yapısında kadınlar için oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu bağlamda, seyyah anlatımları ışığında kadın hamamları, Osmanlı kültürünün kadın yüzünü anlamak açısından eşsiz bir pencere sunmuştur. Kadınların sosyal etkileşim alanları, temizlik kültürünün birey ve toplum üzerindeki etkisi gibi pek çok yön, hamamları kültürel bir mekân hâline getirmiştir. Kadın hamamları üzerine yapılan tarihsel okumalar, kadın çalışmaları için de önemli veriler sunmaktadır. Kadınların özel alan yaratma pratikleri, gündelik hayat içindeki özgürleşme alanları ve toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında hamamlar, kadınların müzakere alanı haline gelmiştir. Bu mekânlarda kadınlar sosyal rollerini yeniden şekillendirmiştir.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserler

- Akar, Tuba, “Hamamdan Yansıyanlar: Belgelerde Hamamın Su ve Isıtma Sistemine İlişkin Teknik Detaylar”, *GRID Mimarlık, Planlama ve Tasarım Dergisi*, 4(2),2021, s.198-213.
- Akkese, Ayten, “Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim: Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 4, Sayı 8, 2017, s.145-147.
- And, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015.
- Ayverdi, İlhan, “Hamam Otu”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul,2009.
- Ayverdi, İlhan, “Natır”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul,2009.
- Ayverdi, İlhan, “Rastık”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul,2009.
- Ayverdi, İlhan, “Zırnık”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı, İstanbul,2009.

- Erkoç, Nükhet, *Osmanlı'dan Cumhuriye'te Cariyelik ve Kadın*, Postiga Yayınları, İstanbul,2010.
- Eyice, Semavi, "Hamam", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997.
- Jorga, Nicolae, "Yenilmez Türk", Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2008.
- Kalyoncu, Hülya, Türk Hamam Kültüründe Metal Objeler ve Objelerin Form ve Bezeme Özellikleri, *Akademik Hassasiyetler*, 8(16),2021, s.403-419.
- Koçak, Saniye Çiğdem, "Osmanlı Tarihinde Hamam Kültürü ve Tekstilleri", *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, Cilt 10, Sayı 41, 2024, s.23-26.
- Kütükoğlu, M.S. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2018.
- Örnek, Demet, "Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan 18.-19. YY. Ait Nalınlar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 48,2017, s.79-83.
- Özgen, Özlen "Kültürel Miras Kapsamında Türk Hamamı Üzerine İnceleme", *İletişim Kuram Araştırma Dergisi*, Sayı 42,2016, s.116-121.
- Sağlam, Arda İlayda, vd., "Türkiye'de Kamusal Mekânın Gelişimi", *ATA Planlama ve Tasarım Dergisi*, 3:1,2019, s.50.
- Ünal, Fatih, vd., "4. Bölüm: 'Rus Eleştirmen Aleksandr Petroviç Milyukov'un Hatıralarında İstanbul (1857)", *İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Ünal, Mehmet Ali, "Zırnıh", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Ünal, Mehmet Ali, "Natır", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Seyahatnameler**
- Bassano, Luigi, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, Çev. Selam Cangı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2020.
- Blount, Henry, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*, Çev. Dilek Cenkçiler, ODTÜ Yayıncılık, Ankara,2010.
- Burnaby, Fred, *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim, Yayınları, İstanbul,1999.
- Casti, Giovanni Battista, *Bir İstanbul Seyahati 1788*, Çev. Akif Tunç, Cinius Yayınevi, İstanbul,2019.
- De Amicis, Edmondo, *İstanbul*, Çev. Sevinç Tezcan Yanar, Pegasus Yayınları, İstanbul,2009.
- De Busbeq, Ogier Ghiselin, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 2004.
- De Fontmagne, Baronne Durand, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günlükleri (1855-1858)*, Çev. İsmail Yerguz, Selenge Yayınları, İstanbul,2022.
- Du Loir, Clausier, *Du Loir Seyahatnamesi 4. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, Çev. Murat Daş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2021.
- Ellison, Grace, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar "İngiliz Kadın Gazetecinin Gözüyle Türk Evi ve Gündelik Hayat"*, çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul,2017.
- Gautier Theophile, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul,2018.
- George William Frederick Howard, *Türk Sularında Seyahat*, Çev. Şevket Serdar Türet, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1978.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul,2017.
- Hammer, Joseph Von, *İstanbul Günleri*, Çev. Ömer Faruk Demirkan, Kronik Kitap, İstanbul,2023.
- Hamsun, Knut, Andersen Hans Christian, İstanbul'da İki İskandinav Seyyah, çev. Banu Gürsaler, Syvertsen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,2024.
- Hierosolimitano, Domenico, *Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları*, Çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2023
- Kelemen, Mikes, *Türkiye Mektupları*, Çev. Sadrettin Karatay, Toprak Ofset Matbaacılık,

- Tekirdağ,2019.
- Lady Craven, *Kırım'dan İstanbul'a Yolculuk*, Çev. Asaf Veziroğlu, Dorlion Yayınları, Ankara,2024.
- Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, I-II Cilt, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- Madden, R.R. *Travels in Turkey*, London,1829.
- Menavino, Giovan Antonio, *Türkler'in Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Harun Mutluay, Dergâh Yayınları, İstanbul,2011.
- Moltke, Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul,1969.
- Montaqu, Lady, *Türkiye Mektupları*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul,1973.
- Müller, Georgina Max, *İstanbul'dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul,1978.
- Naçov, Nikola, *Bursa'ya Gidiş ve Dönüş*, Çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2019.
- Neave, Dorina L. *Sultan Abdülhamit Döneminde İstanbul'da Gördüklerim*, Çev. Neşe Akın, Dergâh yayınları, İstanbul,2008.
- Nicolay, De Nicolas, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Çev. Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Oliver, *Türkiye Seyahatnamesi "1790 Yıllarında Türkiye"*, Çev. Oğuz Gökmen, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul,1991.
- Pardoe, Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul ve Türklerin Ev İçi Davranışları*, Çev. Samir Müftüoğlu, C.1-2, Dorlion Yayınları, Ankara,2024.
- Pedro, Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, Çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Pfeiffer, Ida, *Doğu'ya Seyahat*, Çev. Şahzâde Şenay Ataç, Ketebe Yayınevi, İstanbul,2023.
- Racynski, Edward, *1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, Çev. Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul,1980.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Seetzen, Ulrich Jasper, *Anadolu'ya Yolculuk '12 Aralık1802-22Haziran1803-22 Kasım 1803'*, Çev. Selma Türkis Noyan, C.1-2, Kitap Yayınevi, İstanbul,2017.
- Smith, Albert Richard, *İstanbul'da Bir Ay*, Çev. Nihal Metin, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2015.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul,2006.
- Thevenot, Jean, *1655-1656'da TÜRKİYE*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul,1978.
- Tott, Baron De, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, Çev. M. Reşad Uzmen, Kervan Kitapçılık, İstanbul, t.y.
- Tournefort, Joseph de *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul,2013.
- Werner, Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-1618*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul,2011.
- White, Charles, *İstanbul'da Üç Yıl "Türkler'in Örf ve Adetleri"1841-1844*, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul,2024.

İnternet Erişimi:

İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler [t.y.], Krt_002034, Erişim Link; https://katalog.ibt.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=hamam&alan=tum_txt&demirbas=Krt_002034_002034, Erişim Tarihi; 17.03.2025.